

Gondolatok az ősmagyar nyelvről a xiongnu nyelvemlékek ürügyén

Az alábbi írás egy készülő teljesebb tanulmány előzetesének tekinthető. A keleti hunok, vagyis xiongnuk nyelvének megfejtésére irányuló néhány tanulmány anyagát próbáltam revízió alá venni és más megközelítési lehetőségeket is feltárni. A téma komolyabb feldolgozásához szükséges lenne a kínai nyelven lejegyzett xiongnu nyelvemlékek korszerű fonetizációja, amely alapján ki lehetne zárni számtalan bizonytalanságot.

A megfejtési kísérletek ellenére a kevés nyelvi adat miatt a hunok nyelve a mai napig ismeretlennek tekinthető. A történészek számára mára általánosan elfogadottnak mondható, hogy az európai hunok a keleti hunoknak, vagyis xiongnuknak a leszármazottai, de ez nem garancia arra, hogy nyelvük is azonos volt. Nyelvészeti szempontból még a kínai lejegyzésű *xiōng-nú* és túlsó végen a latin *hun hun(n)i* „hunok”, és a köztük lévő nyelveken lejegyzett alakok egyeztetése nem problémamentes (Athwood 2012). A képet bonyolítja még, hogy mindkét birodalomban biztosra vehető a többnyelvűség. Jellemző például, hogy a néhány feljegyzett európai hun közszó egyértelműen valamely őslakos népességtől származik: *kamon*, vagy *kamos* „árpasör”, v.ö. kelta vagy pannon *camum*, *camus* „u. az”; *medos* „mézsör”, melynek megfelelői a környék számtalan nyelvében megvannak, pl. kelta *medu* „u. az”; vagy a homályos eredetű, de nyilván szlávval rokon nyelvhez köthető *strava* „halotti tor” (Németh). A valódi nyelvemlékek hiányában azt tartom járható útnak, hogy a hunok nyelvének a környező európai nyelvekre, első sorban a germán nyelvekre gyakorolt hatásából vonjunk le következtetéseket. A germán hangeltolódások, a gótok megjelenésétől a német nyelv kialakulásáig legegyszerűbben folyamatos ősmagyar, nyilván hun hatással magyarázhatók. A hatás azonban nem korlátozódik a fonetikára. Ebben az írásban néhány helyen még kitérek erre, de a téma megér egy külön tanulmányt.

A xiongnuk nyelvéről több ismerettel rendelkezünk, de az a több is felettébb kevés. Mintegy ezer xiongnu szót jegyeztek fel, de sajnos ezek többsége személynév, törzsnév, méltóságnév és csupán pár tucatnyi közszó alapján van remény beazonosítani az ázsiai hunok nyelvi hovatartozását. A korábbi időkben a legtöbben, így például Kurakichi Shiratori, Gustav John Ramstedt, vagy Annemarie Von Gabain a török nyelvek irányából próbálták megközelíteni a xiongnu nyelvet, melyben mások, például Munkácsi Bernát, Paul Pélliot, vagy Sinor Dénes mongol nyelvet sejtettek. Ezután Ligeti Lajos és Edwin Pulleyblank a jenyiszeji nyelvekkel való kapcsolatra terelte a figyelmet, Harold Bailey és Harmatta János pedig az iráni nyelvekkel rokonította a xiongnut, legújabban pedig Ucsiraltu ismét a mongol nyelvekkel. Módszereiket nem célozom értékelni, de egy-egy szó kapcsán nem tudom ezt megkerülni.

Pulleyblank szerint a xiongnu esetében a lehetséges szókezdő *l-*, és *n-* hangok kizárják a török nyelvűséget (Pulleyblank 240.). Többek közt hasonló okok

miatt zárta ki egyébként az európai hunok török nyelvűségét Moór Elemér. Érvelésük ellenére sokan, például Omeljan Pritsak és Anna Dybo továbbra is török nyelvi alapon „fejt meg” a nehezen értelmezhető hun személyneveket. A szókezdő mássalhangzók körüli bizonytalanságok miatt azonban nem szabad feladni a még a török hipotézist a xiongnu nyelvvel kapcsolatban sem. Másrészt a szókezdő *l-*, *r-* hangok esetleges megléte ellent mond ugyan a török és mongol rokonításnak, de nem mond ellent a Ligeti Lajos, Edwin Pulleyblank és Alexander Vovin által képviselt proto-jenyiszeji hipotézisnek. A már csak messze északon élő, sőt a két kivételével, vagy talán már azzal együtt kihalt jenyiszeji nyelvek őseinek jelenléte a hun területeken egyáltalán nem zárható ki, azonban a fennmaradt pecsétnyomók valószínűsíthető szövegének nyelvtani szerkezete – legalább is annak a déli xiongnu nyelvnek a vonatkozásában, melyen ezek íródtak – kérdésessé teszi a jenyiszeji hipotézist. A jenyiszeji nyelvekben, amint a velük rokon archaikus kínaiban is, gyakoriak voltak a belragok, és egyes jenyiszeji nyelvekben az előragok voltak dominánsak. A xiongnuknál viszont eddigi ismereteink alapján kimondottan csak az utóragok jelenléte valószínűsíthető. A tipológiai érvek ugyan a nyelvrokonság szempontjából nem mérvadóak, de gondoljunk arra, hogy az archaikus kínai nyelvnek a vele rokon ősjenyiszejihez egykor hasonló tipológiája észak felől főleg a xiongnu hatására változott meg. Az esetben viszont, ha mindkettő hasonló lett volna, inkább erősítették, nem pedig gyengítették volna egymás tipológiáját.

Az európai hunokkal egyéb, például szláv, vagy akár gót hipotéziseken kívül, sokan vetették már fel a hun-magyar nyelvi rokonság lehetőségét is a magyar történelmi hagyományok alapján. Azonban az újabb kísérletek a xiongnu-magyar összehasonlításra, így Csornai Katalin, Czeglédi Katalin és Obrusánszky Borbála felvetései sem tekinthetők a nyelvészet akadémiai értelemben vett tudományos ismeretei alapján elfogadhatónak. A téma kutatásában új szempontot képvisel az Észtországban élő Jingyi Gao hipotézise, miszerint a xiongnu nyelv ugyan a jenyiszeji nyelvek közé tartozik, de az ugor eredetű magyar nyelv alaprétegét képezi. Bizonyítási kísérletének nyelvi vonatkozásai azonban egyáltalán nem meggyőzőek.

Annak ellenére, hogy a nyelvészek nem számolnak a hun-magyar nyelvi rokonság lehetőségével, a kérdést nincs jogunk megkerülni. Nemcsak „sportszerűségből”, vagyis nemcsak azért, mert nincs jogunk határozottan állítani olyasmit, aminek lényegében senki sem nézett utána, hanem ennél nyomósabb nyelvi okokból. A magyar nyelv szoros kapcsolata a török nyelvekkel nem szorul bizonyításra. Elhanyagolt terület viszont magyar nyelv külön életében végbement hangváltozások areális kapcsolatainak tanulmányozása. A magyar nyelvben végbement komplex spirantizációs folyamatot az iráni nyelvi hatásként értelmezték, aminek lehet valami alapja, azonban az ősmagyar hangváltozások elsősorban az altaji nyelvi areában végbement spirantizációs jelenségekhez illeszkednek szerves módon. Nem

kizárt tehát, hogy a magyar nyelv a közvetítője az altaji nyelvek felé az Eurázsiai kontinensen nyugat-keleti irányban széles sávban végighaladó jelenségnek. Elkerülhetetlen tehát ennek okait alaposabban megvizsgálni, egyúttal a kapcsolatok más aspektusait is revízió alá venni.

Az eddigi egyoldalú szemléletre jellemző, hogy a magyar nyelvnek a török és más nyelvcsaládok tagjaival közös szavainál gyakran tévesztették el a kölcsönzés irányát. Az *arat* és az *árok* szó megfelelői a török nyelvekben nem elemezhetők tovább, uráli vonalon viszont mindkettő magyarázható az *irt-arat* (<uráli *šur3, UEW) szócsalád tagjaként. Máskor a valós helyzet felismerésének az akadálya, hogy egyes népekkel való érintkezés lehetőségét eleve kizárták. A török eredetűnek tartott *ige* szavunk sokkal valószínűbb, hogy a mongol *üge* átvétele, mintsem egy nem létező török szóé. A kölcsönzés természetesen mongol-magyar viszonyban is lehetett fordított irányú. Amellett, hogy több töröknek gondolt jövevényszó mongol eredetű lehet, a mongolban több magyar jövevényszó is van. A magyar eredetű mongol szavak meglepte feltétlenül magyarázatra szorul, és ezzel ismét eljutottunk az esetleges magyar-xiongnu kapcsolat vizsgálatának szükségességéhez.

A magyar nyelvészek „mongol-főbiája”, az uráli őshaza Uráltól nyugatra, a töröknek pedig attól keletre való helyezése mind olyan tétel, amely fölött rég elszállt az idő. E kérdésekben nehezen alakulhat ki a közel jövőben konszenzus, de eddigi kutatásaim alapján a finnugor nyelvek szintjén a Juha Janhunen székfoglaló beszédében (Janhunen 2014) felvázolt koncepció közel állhat a valósághoz azzal a kiegészítéssel, hogy az uráli népek történetének színtere elsősorban az eurázsiai sztyeppvidék volt. Kutatásait még annyiban egészíthetem ki, hogy vizsgálataim alapján az uráli és altaji nyelvek közötti területen élt egyik „para-uráli” nyelv valószínűleg a proto-magyar lehetett. A magyarra jellemző hangváltozások és más nyelvi kapcsolatok terén a török nyelvek mellett a szamojéd nganaszán és a „paleoszibériai” jukagir nyelv is szomszédja lehetett az Altaj-Szaján, illetve a Bajkál térségében egykor a proto-magyar. A proto-magyar, vagy egyszerűség kedvéért ősmagyar szibériai és más ázsiai areális kapcsolatai külön tanulmányt érdemelnek.

Témánkkal kapcsolatban talán ízelítőként megemlíthető, hogy a mongol *yurban* „három” egyedül a magyar *három* szóval és esetleg vogul megfelelőjével egyeztethető, de ezt túlzás az ősrökonság bizonyítékának tekinteni amint azt Björn Collinder gondolta. Egy finnugor **kolme*, **kulme* > ősmagyar **χurma*, vagy **qurma* (ősvogul **kurma*) > ősmongol **qurma(n)* > közép-mongol **xurban*, **qurban* fejlődéssor sokkal egyszerűbb, tehát valószínűbb, mint egy feltételezett **qu*- töre való redukció, melyet a közép mongol *qucin*, *yucin* (< **xutin*) „harminc” számnévvvel való kapcsolat indokolna. A redukált **qu*- tövet viszont az őstörök **otur*’, ősjapán **mi* tövel együtt egy közös altaji **η[ju]* alakra visszavezetni (Starostin, Dybo, Mudrak 1032-33.) nem életszerű. Sokkal valószínűbb, hogy a „harminc” jelentésű szóban **xurmatin* > **xutin* rövidülés történt.

Még többet mondanak a kérdés fontosságáról azok az összetett, vagy képzett szavak, amelyek a magyarból kerülhettek a mongol nyelvbe. Ilyen például a *hajdan* szó melynek eredeti jelentése nemcsak „egykor a múltban”, de „egykor a jövőben” is: ősmagyar **χojtan*, **qoitān* > ősmongol **χoitān*, **qoitān* „a jövőben”. Ugyancsak fontos tanúi az egykori érintkezésnek a következők: az ősmagyar **semsaj* („szem”+”száj”= „arc”) > ősmongol **samsaj* „állati pofa”> „orrcimpa”; ősmagyar **selbür* („szél”+„bőr”) > ősmongol **čilbür* „gyeplő”, amely Sztarosztjin véleménye ellenére nem valószínű, hogy meglelt volna már a közös altaji alapnyelvben. Sokkal valószínűbb, hogy ősmagyar eredetű vándorszóként a hunok útját követve jutott el a tunguz nyelvektől a kaukázusi oszétig (Abajev 519.).

Ismert, hogy a kölcsön- és vándorszavak mindegyik nyelvben jócskán meghaladják azok számát, melyek a nyelv ősi örökségét képezik. Valószínű, hogy annál is nagyobb mértékben, mint a kutatók gondolják. Eddigi vizsgálataim alapján a magyar nyelvben lényegesen kevesebb a valódi ősi örökséget képező lexikális réteg, viszont gyakori a rokon nyelvekből való kölcsönzés. A *tolvaj* szó például sokkal könnyebben magyarázható egy proto-szamojéd **tālājā* „tolvaj”, vagy még könnyebben egy aránylag késői vogul *tulmaχ* „tolvaj” átvételeként, mint ugor kori örökségként. Szamojéd eredetű szó biztos, hogy több is van a magyarban. A magyar *mű* valószínűbb, hogy a proto-szamojéd **mej* „csinál” átvétele, mintsem azzal közös uráli örökség. A proto-szamojéd **tâk-*, **tâkkâl-* „elrejt” és a szölkup *taqqilko* „összegyűjt” bizonytalan kapcsolatát (Janhunen 146)) érdekes módon a szamojéd jövevény magyar (be)*takar*, (be)*takarít* kapcsolatával lehet megerősíteni.

A magyar szamojéd érintkezések színteréről talán annyit, hogy a szölkupok annak az egykor híres tarka lovú népnek a leszármazottjai, melynek török nyelvűvé vált részével egy törzsszövetségben élnek a mongóliai mozsarok, vagyis magyarok. A szamojédok egykori szerepéről pedig még annyit, hogy a szanszkrit nyelv ismeretlen eredetű jövevényyszavai közt nagyon sok szamojéd eredetű. E kérdéskör tisztázása nyilván csak az indoeurópai és az uráli népek történelmének egészen új megvilágításba helyezésével lehetséges.

Az alábbiakban néhány rövid xiongnu szöveg és szórvány szóemlék megfejtését kísérelem meg, a kínai feljegyzések feltételezhető korabeli kiejtése alapján. A xiongnu szavakat lejegyző korabeli archaikus-kínai, illetve kevés esetben már közép-kínai nyelvállapot rekonstruálásában első sorban Ucsiraltu (2008), valamint William Baxter és Laurent Sagart egymásnak sokszor ellentmondó rendszerét vettem mérvadónak (Baxter-Sagart 2014). Ucsiraltu a rekonstrukciójában Vang Li, Gu Di Si Liang, valamint Dong Su Ge hangtani tanulmányait használta fel. A szavak többségénél viszont mivel a Baxter-Sagart szótárban, vagy Ucsiraltu írásában nem találtam meg a pontos megfelelőt, az illető szóval foglalkozó többi kutató által használt rekonstrukcióra támaszkodtam. Ezek sorában első helyre a Csornai Katalintól átvett szavakon

keresztül Bernhard Karlgren (1940) fonetizációja került. Amint az alábbiakban láthatjuk, a ma már elavultnak számító Karlgren féle rendszer legtöbb esetben nem mond ellent az Ucsiraltu által használatnak, viszont a Baxter-Sagart féle rendszerben egy két magánhangzó hangértékétől eltekintve a közép-kínaiaként rekonstruált alakok egyeznek a többi elvileg archaikus korra eső rekonstrukciójával.

Tudatában annak, hogy a népnevek, személynevek nem bírnak semmilyen bizonyító értékkel egyetlen nyelv, így a xiongnu hovatartozását illetően sem, mintegy bevezetesként engedjék meg mégis, hogy a xiongnu népnévnek egy a jelentésére utaló adat alapján kifejtsem gondolataimat feltehető magyar vonatkozásáról.

E kitérő után szigorú módszertani megfontolások alapján rátérek az egyetlen ismert jelentésű mondat elemzésére, majd azokra a közsavakra, melyeknek biztos a jelentésre. A magyar megközelítés mellett azonban közlöm az általam ismert török, jenyiszeji, iráni illetve mongol egyeztetéseket, és amely esetekben szerény ismereteim megengedik, igyekszem e nyelvek irányából is újabb megfjtéseket találni. Egyedül e biztos jelentésű szavak alapján alkothatunk esetleg véleményt a xiongnu nyelv nyelvcsaládi hovatartozását illetően. A kevésbé biztos jelentésűek megközelítéséhez pedig csak a biztos jelentésűek megfjtése adhat némi támpontot.

Az eddigi eredményeimről előzőleg csak annyit, hogy a biztos jelentésű szavak közt legalább kétszer annyi magyar megfelelőt találtam mint törököt, a mongol és jenyiszeji megfelelők pedig valamivel kevesebbek mint a török, az irániak viszont ezektől is elmaradnak. A magyar egyezések magas arány azonban betudható „elfogultságomnak”, pontosabban anyanyelvi ismereteim más nyelvekkel szembeni elsőprő fölényének. Ezért nem tartom feljogosítva magamat, hogy kimondjam a végső szót, de valószínűnek tartom, hogy a xiongnu nyelvterületen a magyar és a török biztos jelen volt. Ezen kívül a török nemcsak ősrökságban állt a mongollal, de a mongol a török és a magyar nyelv őseivel is szoros kapcsolatba került. A jenyiszeji pedig nyilván kapcsolatban állt a térséggel, de nehéz megmondani milyen módon. A xiongnu korban a török nyelv előzménye valószínűleg a xiongnu terület délkeleti részén volt domináns, az ősmagyar viszont valószínűleg északnyugaton. Egyáltalán nem kizárt, hogy az ősmagyar nyelv azonos volt a jüecsi nyelvvel (is). Feltéve, ha ez igaz, akkor a jüecsi később kusán néven a mai Afganisztán térségében nyelvet váltottak. Az itt felvett kelet-iráni nyelvük későbbi fejleménye az oszét, melynek külön kapcsolata a magyar nyelvvel, az oszét és az ősmagyar fonetikai rendszer mondhatni teljes azonossága így érthetővé válik. Az oszétokkal rokon magyarországi jászokról tehát valószínűleg elmondható, hogy egykori ősmagyar nyelvüket kelet-iránira váltották, azt pedig később magyarra. Ez nem tekinthető rendhagyó eseménynek. Az emberiség történelme – főleg ami az eurázsiai sztyeppet illeti – lépten-nyomon hasonló különlegességeket produkál.

xiong-nu

Christopher Atwood (2015) szerint a xiongnu népnév az északi hunok Luándī dinasztiájának a neve, amely végső soron az Ongi folyó nevéből származik. Szerinte a birodalomnak a Góbi-sivatagtól délre élő népességét hú/quai < *ga néven nevezték. Észrevétele magyar szempontból mindenképp figyelemre méltó, hiszen az északi hunok vándoroltak nyugatra, viszont a népnévnek a folyónévvel való kapcsolatát nehéz lenne bizonyítani. A xiongnu nevet kapcsolatba hozták már a mongol *kümün* „személy” szótól a szintén mongol „farkas”, török „tíz”, vagy „erős” jelentésű szavakig sok mindennel. Ezek a népetimológiánál alig tekinthetők többnek (a mongol *kümün* korábbi alakja például **küün*). Ucsiraltu (7-14.) szerint a népnév ó-mongol alakja *unnu* lehetett. Szerinte ennek a birtokos eset *-na* jelével ellátott szónak a töve a belső-ázsiai hitvilággal kapcsolatos. A *xiongnu* népnévről talán érdemes kiemelni még Bailey feltevését is, aki annak avesztai *hjaona* változatát kapcsolatba hozza a védikus *syoná-* szóval, melynek jelentése „úr, királyi cím, vagy törzsnév” (Bailey 39).

Nyilvánvaló, hogy a népnevek, vagy személynevek többsége nem bír semmilyen bizonyító értékkel egyetlen nyelv, így a xiongnu hovatarozását illetően sem, de a *xiongnu* népnévnek a védikus értelmezésnél van egy még konkrétabb jelentéstani adata, ezért ennek a feltehető magyar vonatkozásáról a találgatásnál több alapom van véleményem alkotnom.

A *xiongnu* népnév és a magyar *ön* névmás közötti kapcsolat lehetőségét Kovács Vilmos vetette fel. Szerinte a *xiongnu* népnév avesztai *hyauna* változatából „...az oszétban *χī-on*, *χe-un* ’ön, saját, hozzátartozó, vér szerinti rokon, nőági rokon’, a magyarban pedig – a h- törvényszerű elhagyásával – *ön*, régi *een*, *en* ’saját’ lett.” (Látjuk-e a fától az erdőt? kézirat). A magyar *ön* névmás viszont egyértelműen finnugor örökség. Az oszét szó pedig – feltéve, ha tényleg a *xiongnu* népnév származéka – a szoros történelmi kapcsolatok, az egykori kétnyelvűség révén megőrizhette annak eredeti jelentését. Visszakapcsolva a xiongnu-magyar kapcsolatok kérdésére, ez után jogosan vethetjük fel, hogy a *xiongnu* népnév ősmagyar eredetű. Ebből a megközelítésből viszont feloldódik a xiongnu népnév és a hun népnév alakváltozatai közötti különbségek dilemmája is, amit végső soron se nem etnikai, se nem földrajzi, hanem az idő függvényében végbement szabályos hangváltozások jegyében kell vizsgálni.

Az ázsiai hunok nevét a korabeli kínaiak legalább húszféle módon jegyezték le (Ucsiraltu 8.), de a legismertebb és valószínűleg leghitelesebb alak a mai kínai kiejtés szerinti *xiōngnú*. Ennek archaikus kínai kiejtése Karlgren (161, 674) szerint *xi^wong₂nuo*, Robert Shaffer (1966, 6.) szerint *X’ōn-no*, vagy *Xyōn-no*. Pulleyblank szerint a közép kínaiiban **h₂ion-nou*, az archaikus kínaiiban pedig **flōn-nah*. Ucsiraltu szerint a szó korai kiejtése *xiongna* (**hionna?*), később pedig a szókezdő **h-* lekopott. William Baxter (1992, 779, 798.) alapján a név Han és Zhou dinasztia korabeli kiejtése **x(r)jon-na*. Amint láthatjuk a rekonstrukciók között jelentős különbségek vannak, ami nyilván összefügg

azzal, hogy szerzőiket számtalan szubjektív tényező befolyásolta. Pulleyblank kissé bizarr rekonstrukciójában az archaikus kínai változatot a kétes értékű, görög feljegyzésű *φσοῦνοι* népnévhez, Shaffer pedig a hun népnév iráni nyelvű alakjaihoz igazította azt.

Megjegyzendő, hogy bármelyik átírást vesszük alapul, a kínai írásjeleknek is csak a körülbelüli kiejtésével számolhatunk. A kínai nyelvtörténet terén nyugati kutatókkal szemben nyilván a kínai anyanyelvűeké lesz a döntő szó. Az archaikus kínai nyelv fonetikai rekonstrukciójával foglalkozó kínai nyelvű tanulmányok hun vonatkozásaira eddig csak Ucsiraltu utalásai révén van némi rálátásom. Az már az általa idézettek alapján nyilvánvaló, hogy a kínai nyelv fejlődését nem lehet merev korszakokra osztani. Wang Li szerint a legnagyobb változások Keleti-Han (Kr. u. 25-220) időszakban mentek végbe, de ezek főleg a magánhangzók változásaira vonatkoznak (Ucsiraltu 35.). A mássalhangzók változásai főleg a Tang-dinasztia (618-907) közepére tehetők (Ucsiraltu 51.). Más szóval a késői archaikus kínai és a közép-kínai korszak mássalhangzói lényegében megegyeznek.

A zömében az archaikus kínai nyelvkorszak végén, sőt részben már a közép-kínai korban lejegyzett *xiongnu* szavak vonatkozásában tehát a szótagkezdő hangzók tekintetében bizonyos mértékben az archaikus kiejtésre lehet építeni, de arra is gondolni kell, hogy a kínai nyelv rendkívül hosszú archaikus korszaka sem múlt el változások nélkül. A Baxter-Sagart féle archaikus kínai rekonstrukció több ezer éves állapotokat próbál visszaadni, tehát szótárak alapján inkább a közép-kínai nyelvallapotokra lehet támaszkodni. Főleg a magánhangzók tekintetében számolni lehet már a változásokkal, és bizonyos mértékben a szótagzáró mássalhangzók vokalizálódására is gondolni lehet.

Visszatérve a *xiongnu* népnév elemzésére a név fonetikájával kapcsolatos legfőbb kérdés, amely amint látni fogjuk több más *xiongnu* szó értelmezésénél is kulcsfontosságú lesz, a következő dilemma: Azok a nyelvek melyekben nincsenek a magyar *ö*, *ü* szerű ajakkerekítéses magas hangok, idegen szavakban ezt gyakran *jo*, *ju* szerű hangkapcsolattal helyettesítik. Így például a francia *bureau* „iroda” szó angol kiejtésben *bjuro*, *bjuərou*, az oroszban pedig *bjuro*. Ugyanakkor a *j* félhangzó jelezheti az előtte lévő mássalhangzó jésített jellegét is. Kérdés tehát, hogy a népnév *xiong* részében vajon a szókezdő mássalhangzó a palatalizált, és utána veláris magánhangzó következik (**x'ong*), vagy pedig az utána következő labiális magánhangzó palatális (pl. **xöng*), vagy netán mindkettő (pl. **x'öng*)? Ezzel kapcsolatban és egyúttal a szókezdő mássalhangzó fejlődési tendenciájával kapcsolatban figyelemre méltó a mongol anyanyelvű és kínai kultúrájú kutató Ucsiraltu észrevétele. Tekintettel arra, hogy a mongol nyelvben a szó eleji *h*- időközben eltűnt, a népnév hangzása a mai mongolban **üni* lehetne (Ucsiraltu, 14.). Tehát szerinte legalábbis a későbbi időszakban palatális magánhangzót tartalmazott.

A *xiongnu* és a későbbi hun népnév pontosabb kiejtésével kapcsolatban a más nyelveken való lejegyzések sem adnak sok táppontot. A népnévre vonatkozóan a

hunok nyugat felé tartó útját jelzi a pehlevi $\chi\gamma\tilde{o}n$, ind $h\tilde{u}na$, a szír hun az örmény hon , majd az egy időben (Kr.u. II. sz.) megjelenő görög $\upsilon\tilde{v}oi$ és $O\upsilon\tilde{v}v\tilde{v}oi$, valamint a latin $huni$, $hunni$. A kínai nyelven feljegyzett, de már szogdiai hun uralkodóra utaló $wen-na$, ($*enna$) alak nem kizárt, hogy a szókezdő $*h-$ elnémulását mutatja, és arra is utal, hogy legalábbis az első magánhangzó palatális. A pehlevi viszont ugyanazzal a palatális jelleggel kapcsolatos dilemmával állít szembe, mint a korábbi kínai adatok. Az ind, görög és latin adatok ilyen szempontból szintén ellentmondásosak, akárcsak a szókezdő $h-$ esetleges elnémulása tekintetében.

Mindezek után, legalábbis a későbbi hun népnév eredeti kiejtésének rekonstruálása szempontjából nagyon fontos a német $Hüne$ „óriás” (ófelnémet $hiune$, alnémet $hüne$), amely a hunok nevének közvetlen átvételéből származhat. Valószínűleg ugyancsak a hun népnevet őrizheti a skandináv $Ynling$ dinasztia neve. Ezeket a germán adatokat egybevetve Ucsiraltu észrevételével feltételezhetjük, hogy az ázsiai és az európai hunok nevének első magánhangzója egyaránt palatális és labiális hang, nagy valószínűséggel $-ü-$ lehetett (megjegyzem a mai mongol és a magyar $ü$ között jelentős különbség van).

Ez a magánhangzó, bármilyen is lehetett a pontos hangértéke, úgy tűnik nem változott sokat, viszont a Krisztus előtti 318-tól a késő-római korig tartó időszak alatt a népnév fokozatosan rövidült. A folyamat a következő képen rekonstruálható: $*h\tilde{u}nna/*h\tilde{u}nnä > *h\tilde{u}nna/*h\tilde{u}nnä > *h\tilde{u}n/*h\tilde{u}n > *ün$. A hun népnév tehát a nyugati adatok tükrében is ugyanazt a fejlődési irányt mutatja, amely a mongol nyelv alapján feltételezhető, és amely e téren pontosan megegyezik a magyar $ön$ szó azzal egyidejű hangfejlődésével.

Ezek után térjünk át a hun népnév magyar vonatkozásának konkretizálásához. Amint említettem, a hun népnév gyaníthatóan azonos a magyar $ön$ névmással. A TESz szerint a magyar $ő$ (HB iv , uvt) a finnugor $*s\tilde{r}$ tő $*\eta$ névmásképzős származéka, az $ön$ pedig az $ő$ -nek $-n$ névmásképzős alakja. Ezek alapján tehát finnugor $*se > ugor *s\tilde{r}\eta > ősmagyar *h\tilde{u}\eta, *h\tilde{u}\eta > ómagyar *öü > mai magyar ő$. Az $ön$ pedig ebből a személyes névmásból keletkezett $*-na$, $*-nä$ névmásképzővel: ősmagyar $*h\tilde{u}\eta > *h\tilde{u}nnä > korai ómagyar $önn$, enn , $ünn$. A kettős mássalhangzót tartalmazó forma eszerint a TESz véleményével ellentétben az $ön$ névmás korábbi alakját őrizheti. Az ősmagyar-korra rekonstruálható alak tehát nagymértékben egyezik $*hiunna$, pontosabban $*h\tilde{u}nnä$ olvasatú népnévvel. Jelentéstanilag a népnév azt hiszem, nem szorul magyarázatra.$

A népnévnek a mai magyar névmás felé vezető útját illusztrálja a szogdiai hun $wen-na$ alak, amely már pontosan a késői ősmagyar $ennä$, esetleg $önnä$ megfelelője, de arra is utalhat, hogy már az ősmagyar korban is meglehetősen valami az ómagyar kortól adatolható szókezdő $ü- \sim ö- \sim e-$ nyelvjárási eltérésekből. Még egy adalék, amely talán a népnév mégkorábbi hangalakjára világít rá: a Bailey által lejegyzett, fentebb említett védikus syoná királyi cím,

vagy népnév – abban az esetben, ha tényleg kapcsolatban áll a *hyaona* népnévvel – nem kizárt, hogy annak nagyon archaikus ugorkori **ǧüñnä*, **ǧöñnä* vagy akár még finnugor fonetikájú **señnä* **söñnä* hangalakját őrzi. Az óind *s* ugyanis visszaadhat egy idegen *ǧ* hangot is. Az óind *s* hangnak egyébként az iráni *h* a szabályos megfelelője, ami jól jelzi az iráni és a magyar nyelv hasonló hangfejlődését.

Ön szavunknak közvetlen népnévi jelentése nem maradt fenn, azonban az elavult *ín* „szolga”, és a máig élő *ínség* „szegénység, nyomor” szavak korai alakjai teljes azonosságot mutatnak az *ön* hangváltozataival. Nagyon valószínű, hogy e szavak népnévi eredetűek, tehát az eredetileg saját megnevezésre utaló büszke népnév egy új uralkodó osztály nevének átvétele után előbb a köznép, majd degradálódott és a szegénység neve lett.

Megadott jelentésű xiongnu glosszák:

A „xiongnu mondat”

Ismeretlen nyelvek hovatartozását szórvány adatok alapján megállapítani szinte reménytelen. Megbízható eredményt csak összefüggő kétnyelvű szövegek kiértékelése hozhat. A xiongnu nyelv tekintetében eddig előkerült egyetlen kétnyelvű szöveg ugyancsak rövid, mindössze négy szóból áll, melyek közül az egyik ráadásul méltóságnév. A legnagyobb dilemma azonban a késői déli hun jie nép hovatartozása, ugyanis ez a nép, melynek a nyelvén íródott a szöveg, állítólag jüecsi eredetű volt. A nyelv hovatartozásától függetlenül a rövidség a legnagyobb bizonytalansági tényező, ezért nem véletlen, hogy a török nyelvek alapján is több, egymástól eltérő megfejtés született, de van megfejtése az iráni és a jenyiszeji nyelvek alapján is.

Mivel a korábbi megfejtésekkel nem kívánok foglalkozni, bemutatok néhányat azok közül, melyek nem rajzolták át önkényesen a szavak határait, és ezeket toldom egy magyar megfejtési kísérlettel. Az alábbiakban a TurkicWorld és Vovin (2000) alapján angol fordításban mutatok be néhány megoldást. Azt, hogy melyik mennyire tűnik hitelesnek, egyrészt az olvasókra, másrészt az igazán avatott szakemberekre bízom. A mondat szavakra bontva van lejegyezve kínai írásjelekkel, majd mindegyik szó után meg van adva annak kínai fordítása. a kínai szöveg mai kiejtés szerinti latin betűs átíratát azok angol fordításával, és néhány megfejtési kísérlettel:

Xiù zhī: Army have .
Ti lì gāng: Out of have.
Pú gǔ: Pú gǔ Liuyào hú rank have.
Qú tu dang: catch have.

Az alábbiakban pedig a kérdéses hun mondat fonetizálását láthatják néhány eltérő módon, majd néhány megfejtési kísérletet, köztük a sajátomat:

Fonetizáció: 1) Baxter-Sagart (2014) alapján: 1a) közép kínai; 1b) archaikus kínai; 2) Pulleyblank (1956): 2a) közép kínai; 2b) archaikus kínai; 3) Vovin (2000).

1a)	<i>sjuwH tsye</i>	<i>theiH-lejH-kang</i>	<i>buwk-kuwk</i>	<i>kuwH-thuwk-tang</i>
1b)	*[s-]u(?) ^s ke	*n ^s [t]-s [r] ^s e[t]-s k ^s aŋ	*[b] ^s ok C.q ^s ok	*[k] ^s (r)ok-s [t ^h] ^s ok t ^s aŋ
2a)	<i>sju-cje</i>	<i>t^hei-let/lei kaŋ</i>	<i>bok-kuk/yok</i>	<i>gion-t^huk-taŋ</i>
2b)	*sūx-kēh	*θe(t)s-let/le(t)s-kaŋ	*buk-kok/(g)δōk	*goh ^h -thok/θok-taŋ
3)	<i>suke.</i>	<i>tij?-re(ts)-kang.</i>	<i>bo-kok.</i>	<i>ko-thok-tang</i>

Von Gabain 1949:	<i>Särig</i>	<i>tilitgan</i>	<i>boquyu</i>	<i>kötüzkan</i>
Shervashidze 1986:	<i>Sükâ</i>	<i>tol'iqtin</i>	<i>buyuy</i>	<i>qodigo(d)tin</i>
Bailey 1985:	<i>šukäčik</i>	<i>tiritkâ</i>	<i>bāguk(ā)</i>	<i>grauttā</i>
Vovin 2000:	N/A	<i>t-ir-ek-ang</i>	<i>bok-kok</i>	<i>k-o-t-o-kt-ang</i>
Fazakas:	<i>süri/šuri</i>	<i>tereyän</i>	<i>buquy</i>	<i>qūθuχtaŋ/qōθoχtaŋ</i>

A fenti megfejtések jelentése pedig a következő:

Von Gabain: „You'd put fort the army, you'd tak the deer!”

Shervashidze: „You cam to the army depozed buyuy.”

Vovin: „(armies) PV-CM-PERF-go aut-3pp bok-kok PV-?-obj-CM-catch-3pp

Fazakas: „A sereg térül (kimegy), a bokoy-ot (bikát?) elragadja.”

Von Gabain (1949) és Shervashidze (1986) megfejtése ótörök alapon áll, a Voviné (2000) pedig a proto-jenyiszeji alapján. Amint láthatjuk, Vovin az első szónak nem talál megfelelőt, de az általa feltételezett számtalan nyelvtani elem egyike is megfejtetlen maradt.

Ellentétben a lejjebb tárgyalandó szavakkal, ez esetben korlátolt tudásom miatt nem próbálok a magyaron kívül további nyelvek, például a hiányzó mongol alapján megfejtési kísérletbe vágni. Arra sem tartom jogosultnak magam, hogy a fentieket kritikailag értékeljem, ezt a munkát a saját megfejtési kísérletemmel együtt azokra hagyom, akik nálam jobban értenek hozzá. A sajátomról csak annyit mondhatok, hogy az sem problémamentes.

xiù zhī

Az első szó első írásjelének szókezdő hangzójának ó-kínai hangértéke egyértelműen *s-, a közép kínaiiban pedig *s-, esetleg *s'- magánhangzója pedig *u*-hoz közeli, de tekintettel arra, hogy a vers aránylag késői, visszaadhat palatális hangot is, a záró hang pedig már elnémulhatott.

A második írásjel kezdő mássalhangzója az archaikus kínaiban még a *k* zárhangnak felelt meg. Abban a közép-kínai nyelvállapotban, amikor mondatunkat lejegyezték, már nem valószínű a régi *k* olvasat, inkább a mai olvasathoz hasonló, az *r*-rel megegyező helyen képzett réshangot adhatott vissza, ezért alkalmas lehetett a korabeli kínaiban ismeretlen *r* lejegyzésére. A magánhangzó hangértéke *i*, vagy *e* lehet, a záró hang pedig valószínűleg ez esetben is néma volt.

Az első szótag hangrendjével kapcsolatban ugyanazzal a dilemmával állunk szemben, mint a *xiongnu-hun* népnév esetében, azonban a második szótag magas hangrendje alapján az esetben, ha ősmagyar szót jegyeztek le, valószínűleg az első szótag is magas hangrendű lehetett.

A kevésbé valószínű ó-kínai kiejtést véve alapul egyeztethető lenne a *sok* (finnugor **čukk3*, **čokk3* „sűrű”) szóval is, melynek jelentése a korai magyar nyelvben helynevek utótagjaként „település, településrész”, valamint „sokadalom”, tehát szinonimája volt a *szer* szónak. A régi sztyeppe népeknek megfelelően a katonai szervezet és a településrendszer szorosan összefüggött, tehát a *sok* a *sor* és a *szer* szavakhoz hasonlóan jelenthetett katonai egységet is.

A sokkal valószínűbb közép kínai kiejtést véve alapul viszont, hangtanilag leginkább a *szer* szó jöhet számításba, vagy az annak valószínűleg szóhasadásos párja a *sor*. A *szer* előzményeként egy finnugor **s'er3* alakot lehet rekonstruálni, amely úgy tűnik fontos kultúrszó volt. Valószínű, hogy hun, vagyis ősmagyar eredetű a német *Shar* (< kfn. *schar* < ófn. *scara*) „sereg” szó is. A továbbiakban még több hasonló esettel találkozunk. Ez esetben a bizonytalanságot egyedül a német *sch* előzményét jelentő ófelnémet *sk* ~ ősmagyar *š* egyeztetés kérdéses. Valószínű, hogy hanghelyettesítés történt. Számunkra pillanatnyilag az a fontos, hogy a német szó alapján feltételezhető, hogy már az ősmagyar korban létezhetett a mai magyar *sor* szó „sereg” értelemben. Ennek magas hangrendű *sereg* változata a TESz szerint ótörök eredetű, de egyáltalán nem zárhatjuk ki, hogy a *sor* és a *szer* közös előzményéből alakult ki.

A *xiongnu* szó első szótagjának palatális volta ez esetben vonatkozhat a kezdő hangra, de a szótag magánhangzójára is. A szókezdő **s* - viszont helyettesíthet *š* hangot, tehát ez esetben számításba jöhet egy ősmagyar **šuri* (>*sor*) olvasat is. Viszont, ha a palatalizáltság a magánhangzóra vonatkozik, akkor a *szer* előzményeként, egy ősmagyar **süri*, **seri* a feloldási lehetőség. Ennek szépséghibája, hogy a *xiongnu* szó inkább -*ü*- mintsem -*e*- hangot ad vissza, a *szer* magánhangzója viszont egyértelműen -*e*- a finnugor kortól napjainkig. Ezek a szavak azoban mind összefügghetnek a *sireg*, *sürög* hangfestő családjával, tehát nem zárhatunk ki egy **süri* **šüri* hangalakot sem. A helyes olvasatot tehát nehéz megállapítani. A mai magyar megfelelő talán a *szer*, *sor*, *sereg*, emellett kisebb valószínűséggel a *sok*.

Végezetül, ami az ősmagyar kori véghangzókat illeti, az a teljes értékű magánhangzók fokozatos redukcióval tűnhettek el az ómagyar kor folyamán. Az ősmagyar kor végén és az ómagyar korban nem lehet bizonyossággal tudni,

hogy a szóvégi hangzók lerövidültek-e, vagyis csak mennyiségükben redukálódtak, vagy minőségükben is. A véghangzókat még őrző tihanyi apátság alapítólevele lehet, hogy az utóbbit igazolja. A *feheruuaru* és a *hodu utu -u* véghangzóinak hangértéke kérdéses. Nyilván nem e szavak eredeti *-e*, *-a* véghangzóját (vö. *fehérék*, *várak*, *utak*, *hadak*) adja vissza, hanem valamilyen redukált hangot. A *xiongnu* szó átírása alapján az ősmagyar korban még megvolt, és nagy valószínűséggel **-i* lehetett a véghangzó, ami alapján mégis a *szer*, vagy a *sereg* még képző nélküli töve a legvalószínűbb megfelelő.

ti li gāng

A következő szó három írásjelének olvasata a két nyelv eltérő fonetikája révén ez esetben sem egyezhet pontosan egy ősmagyar szó hangalakjával. Amint látni fogjuk még az évszázadokkal korábbi *xiongnu* szavaknál is a Baxter-Sagart féle közép-kínai átírat állhat közelebb a korabeli olvasathoz. A szó kezdőhangjaként nagy valószínűséggel **th-* hangértékkel számolhatunk. Ez ősmagyar *t*, *d* hangot egyaránt visszaadhatott. Az írásjel teljes hangértéke pedig esetleg **the*, de inkább **thej*, vagy **thij* lehetett.

Ami a második írásjelet illeti, kezdőhangjának az olvasata egyértelműen **l-*, ami viszont *r*-et is visszaadhat. Ez esetben is kérdéses, hogy nyílt, vagy zárt szótagot ad-e vissza. Olvasata lehet **the*, **thei*, de **thet* is.

A harmadik írásjel kezdőhangja egyértelműen **k-*. Ez visszaadhat ősmagyar **k*, de **g*, vagy **ɣ* hangot is. Az utóbbira azért gondolhatunk, mert fontos szempont az ősmagyar korban végbement réshangúsodás tekintetbe vétele. A magánhangzó egyértelműen **-a-*, a záróhang pedig **-ŋ*.

Amit tehát a szó visszaadhat az esetben, ha valóban ősmagyar, legnagyobb valószínűséggel a mai magyar *tér*, *térül* ige ragozott alakja. A feltételezhető hangalakja alapján *tereyän* olvasat a legvalószínűbb.

A szó megfejtése nyelvtörténeti szempontból ugyancsak tanulságos. A *tér*, *térül*, *terül* stb. szavak gazdag családjának tagjai mind visszavezethetők egy finnugor kori **ter₃*, illetve ugor kori **tär₃* töre. A *térül* és származékai esetében nem zárható ki a török származás sem. Az általam feltételezett ősmagyar **tere-*szótőnek az elsődleges jelentése valószínűleg nem egyszerűen „megy”, hanem már akkor „odamegy és visszajön” lehetett. (Részletesebben lásd a TESz magyarázatát).

A tőhöz járuló *-ɣ-* többféleképpen értelmezhető. A mondat kínai fordítása ugyanis nem adja pontosan vissza a *xiongnu* mondat modalitását. Értelme alapján ugyanúgy lehet felszólító, mint feltételes módú.

Az első esetben a *-ɣ-* azonos lehet a felszólítás *-j-* módjelének ősmagyar előzményével, amely finnugor kori **k-*ből származik. Ez a módjel eredetileg igenévképző lehetett, vagyis azonos a mai *-ó*, *-ő* igenévképzőnk finnugor kori előzményével. Újabban felmerült, hogy a *-j-* felszólító módjel nem finnugor **k-*ra megy vissza, hanem finnugor *j-*re (Rédei 1997, 34-36). Rédei érvei azonban tévesek. Az areális érv, miszerint sem a másik két ugor nyelvben, sem a permi

nyelvekben nincs nyoma a finnugor *k* felszólító módjelnek, nem mérvadó, hiszen például a magyar *i* többes jelnek sincs nyoma e nyelvekben. Megfelelői a magyaron kívül csak a finnségi nyelvekben, a lappban és a szamojéd nyelvekben vannak. Másik legfőbb érve, miszerint az ómagyar γ , χ intervokális helyzetben diftongust eredményez, a helyette megjelenő *j* pedig csak hiátustöltő, téves. A γ és χ hangok csak szóvégi helyzetben vokalizálódtak, amint a korabeli adatokból világosan kiderül, például a tihanyi apátság alapítólevelében *feu*, *fee* „fő”; viszont *fehe* „feje”. Amint a máig élő *fej* alak bizonyítja, még szóvégi helyzetben sem általános a *j* vokalizálódása. A Halotti Beszéd *zoboducha* „szabadítsa” szavában pedig közvetlenül is feltűnik a χ ómagyar felszólító módjelként. Rédeinek abban igaza van, hogy elég abszurd ősmagyar *-bγ-*, *-dγ-* stb. hangkapcsolatokat feltételezni, azonban ez nem érv a *k* eredetű felszólító módjel cáfolatára, az ősmagyar korban a módjel előtt ugyanis ott állhatott még a szó véghangzója. Ez a mássalhangzó csak később esett ki a Horger-szabály alapján. Semmi akadálya sincs tehát annak, hogy a *theiH-lejH-kang*, *t^hei-let/leikan* alakban lejegyzett xiongnu szót az ősmagyar **tereγän* „térjen” szóval azonosítsuk.

A másik lehetőség szerint a mondat feltételes módú, a xiongnu szó γ eleme nem a felszólítás jele, hanem az azzal közös eredetű igenévképző. A két obi-ugor nyelvben egyébként úgy a feltételes, mint a felszólító mód kifejezésére leggyakrabban valamilyen személyraggal ellátott melléknévi igenevet használtak. A xiongnu szó *-än* (*-en?*) végződése pedig az egyes szám harmadik személy ragjával azonosítható, amely az ő (finnugor **sř* > ugor **9iη* > ősmagyar *hiη*, *hüη*) személyes névmás grammatizálódott változata. Ez esetben azonban problémás az **-a-*, ami magas hangrendű szóban egyértelműen **-ä-* hangot írhat át. Az ősmagyar szóban a harmadik személy ragja viszont egyértelműen **-eη*, esetleg **-iη*, vagy **-üη* lehetett. A magyarázat nagy valószínűséggel a kínai nyelv jeleivel való átírás korlátaiból adódik. A közép-, illetve archaikus kínaiiban ugyanis az átíráshoz egy **keη* hangalakú írásjel lett volna a legkézenfekvőbb, ilyen azonban – legalább is a Baxter-Sagart féle szótár alapján – nem volt, maradt tehát a hanghelyettesítés.

Más fonetikai akadály nincs, ugyanis a névmásból lett rag elején lévő *-h-* mássalhangzó utáni helyzetben, az ősmagyar korra nyilván elnémult már. A kínai átírásban a szóvégi *-η* ugyan *-n-*nek is olvasható, de nem tévesztendő össze a mai felszólító módú térjen szóvégi *-n* végződésével, mert az csak az ómagyar kor lezárulta után járult a harmadik személyhez.

pú gǔ

A mondat harmadik elemének olvasata eléggé egyértelmű. Az első kínai írásjel olvasata bármilyen irányból közelítjük meg **buk*, vagy **bok* szerű lehetett. A második pedig nagy megközelítőleg **kuk*, vagy **kok*. A szó lejegyzésekor a két szó véghangzója még nem tűnhetett el teljesen, de bizonyára réshangúsodott

már. A megközelítő olvasat tehát **puɣ* **kuɣ* lehetett, ami valószínűleg egy idegen **pukuy*/**bukuy* szót adhatott vissza.

Ősmagyar megfelelőt keresve természetesen itt is spekulálhatunk a közép kínaiakban nem létező ősmagyar hangokkal, de értelmi szempontból nincs sok választásunk. Akár a *fogó* előzményével is spekulálhatnánk, de az *f*- ősmagyar **φ*- előzményét valószínűleg a mai kínai *f*- valamely előzményével (**pj-*, **phj-*) írták volna át. Hangtanilag pontosan megfelelne az ismeretlen eredetű magyar *bakó* szónak, de lévén ez Liu Yao az utolsó déli xiongnu állam uralkodójának címe, nincs nagy valószínűsége a megfelelésnek, feltéve, ha a *bakó* nem függ össze valahogy a *bika* szóval „(vezér)bika” értelemben. Hasonló képen spekulált Anne-Marie von Gaben (1949), amikor „szarvas” jelentésüként értelmezte a szót. A *bikával* való egyeztetésnek viszont hangtani akadály a mai magyar szó *-a* végződése, amely a forrásául szolgáló török szavakban is következetesen *-a*. Megjegyzem a többi altaji nyelv „bika” jelentésű szava is török eredetű. A magyar nyelv alapján a xiongnu szó viszont nem török eredetű, hanem egy *bögő*, *búgó* szerű névszóképzős hangutánzó szó lehet. Nagyon valószínű, hogy a mai *búg*, *bög*, *-g* hangja is *-k*-ből zöngésült. Pontosabban révén a szó mély hangrendű, a török nyelvekhez hasonló uvuláris *q*-ből, hiszen kevésbé valószínű korábbi *nk*, vagy például *ŋ* a *g* előzményeként. Ez a *q* hang ez esetben az ősmagyar korra zöngésült. Hasonló hangutánzó szóból származik a török- és sok más nyelvek, például a szláv nyelvek „bika” jelentésű szava is.

Más lehetőség a *bókol*nak a székely tájnyelvben még érthető „fej, fő” töve, amely azonos lehet a *buksin* kívül a *bukik* igével is (eredetileg „fejét a víz alá dugja”, illetve „fejével előre esik”). A „fej, fő” > „főnök” jelentésfejlődés már nem kíván magyarázatot.

Mindegyik nagyon bizonytalan egyeztetés, de jobbat nem tudok ajánlani. Végezetül pedig nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a *bakó* szó tulajdonképpen az ősi eredetileg „bika” és „hadvezér” jelentésű szónak a fennmaradt származéka. Ennek alapján talán elfogadható az is, hogy „hadvezérből” „hóhérrá” degradálódott.

Csábító az a gondolat is, hogy a magyar *bű*(bájós) szóval egyeztessük, de a kínai lejegyzés egyértelműen mély hangrendre utal. A magyar *bűbájós*, *bűvös* szó *bűv*-tövének egyébként pontos megfelelője az ótörök *bügü* „varázslat”, viszont a hiongnu mondat szavának megfelelője ez esetben a mongol *böge* „varázsló” lenne. Az altaji szavak tövével egyébként valószínűleg összefügg a szamojéd *pe* „(sámándobbal) varázsol”, vagyis „bűvöl”, „bájol”. A kínai lejegyzés azonban egyértelműen veláris hangrendű szóra utal, amely fonetikailag megfelel a *bikának*, *bakónak*, de a *bű*(bájós)nak kevésbé.

qú tu dang

A negyedik szó első írásjelének olvasata kisé bizonytalan. A kezdő hang **k-*, vagy **g-*, a magánhangzó **-o-*, vagy esetleg **-u-*. A záróhang nem egyértelmű, de valószínű, hogy nincs nagy jelentősége.

A második írásjel kezdőhangja viszont elég egyértelműen **th-*, ami nem zárható ki, hogy idegen réshangot ad vissza. A magánhangzója **-u-*, vagy **-o-*, a záróhang pedig **-k*. A harmadik írásjel olvasata pedig világosan **tan*.

A szónak ősmagyar szempontból több olvasata lehetséges, a lehetőségek közül a jelentéstanilag legmegfelelőbbet választottam ki. A szó nem csak fonetikailag, de jelentéstanilag is a mondat második szavához hasonló problémákat vet fel. *Hoz* igénk a *húz* szóhasadásos párja. Az ősmagyar korban még nyilván nem vált külön a két szó. Előzménye a TESz szerint az ugor **kut3-*, az UEW szerint viszont egy ugor **kup3-t3-*. Ezek jelentése „tép, szakít”. Nagyon valószínű, hogy az ugor szó alapja ugyanaz az ősi vándorszó, netán nosztratikus alapokra visszamenő altaji szótő, amely *kapu* szavunknak, és a más úton hozzánk került *kap* igénkben örzünk. A szó első írásjelének bizonytalan véghangzója lehet, hogy már néma volt. Hogyha nem, akkor vagy **-w* hang van mögötte, vagy **-h* ami visszaadhat egy idegen nyelvi **-ɣ* hangot is. Bármelyik is a helyes, mindkettő az UEW feltevését igazolja a TESz-el szemben. A szabályosnak mondható ugor **-p-* > ősmagyar **-w-* hangváltozás mellett számolhatunk elhasonulás révén **-p-* > **-w-* > **-ɣ-* > *-j-* hangváltozással is, amit az ómagyar nyelvben még meglévő *hojz*, *hujz* alakok igazolhatnak. Egyáltalán nem kizárt azonban, hogy már az ősmagyar korban is lehetséges volt a „szabályos” **quɣθu-*, **qoɣθo-*-tő mellett vokalizálódott **χūθu-*, illetve **χōθo-* változat.

A *hujz*, *húz* szó elsődleges ómagyar kori jelentése „erőszakkal magával von”, amihez nagyon közel állhatott a xiongnu szó jelentése is. Az „*húz*, *hoz*” tő ősmagyar kori szókezdő hangja az átírás alapján még megegyezett az ugor kori szókezdő **k-*, valójában **q-* hangjával. Az eddigi ismereteink alapján viszont már réshang kellett volna legyen, tehát ez a kérdés magyarázatra szorul. Amint az alábbiakban látni fogjuk a kínai átírás esetenként még *q* zárhangra, más esetekben már *χ* réshangra utal. Hogyha van valós alapja az általam feltételezett egyezéseknek, akkor nagy valószínűséggel nyelvjárási sajátosságról lehet szó. Ez esetleg magyarázat lehet arra is, hogy ősi örökségű szavakban a szabályos réshang helyett miért találunk zöngés zárhangot.

A szóbelsei **-t-* szintén megmaradhatott az ősmagyar kor végéig, csak akkor indult meg réshangúsodása, melynek eredményeként eljutottunk a mai *hoz*, *húz* alakokhoz. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy már a xiongnu szóban is valamilyen réshang volt, valószínűleg *θ* dentális frikatíva. Ennek lejegyzésére pedig az ó- és közép-kínaiiban egyaránt meglévő *th* hang felelt meg leginkább, sőt Ramstedt alapján akár ó-kínai *θ* réshang is lehetett.

Az ősmagyar szó végén feltételezéseim szerint **-χt-* képző állhatott. Nyelvészeink számon tartanak egy uráli **-kt* képzőbokrót, melynek magyar származéka az *-ít* műveltető képző lenne. Ez a feltevés azonban nem fogadható el, ugyanis az uráli, finnugor **-kt-*, **-tk-* hangcsoport a *-k-* elnémulása révén egyaránt *t*-vé alakult az ómagyar korra, pl. finnugor **äkt3* > *üt*, uráli **utka* > *út*, **totk3* > *tat* (*hal*). Az *-ít* műveltető képző fonetikailag tehát csak akkor lehet egy feltételezett **-kt* képző fejleménye, ha az csak az ősmagyar korban keletkezett.

Az urálinak tartott képző nyilván a két leggyakoribb, egyúttal legtermékenyebb uráli névszóképző későbbi kombinációja, amelynek mondhatni törvényszerűen meg kellett valósulnia egymással párhuzamosan több uráli nyelvben.

Valószínű tehát, hogy a szóbelsei $-\chi-$, akárcsak az első szó $-\gamma$ -je, szintén az ősi uráli $*k$ származéka. Fonetikailag az előző ige $-\gamma$ - toldalékával azonos, annak a mellette lévő t hatására zöngétlen változata, vagyis a mai $-ó$, $-ő$ névmásképző vele egyező előzménye lehet. Az azt követő t eredete szempontjából szintén ősi névmásképző. Egyértelmű, hogy az esetben, ha a kettő csak az ősmagyar korban társult egymással, a mai $-ajt$, $-ejt$, $-ít$ műveltető képzőbokr előzménye lehet. Az egy mai magyar $*hozajtja$, ($*húzajtja$) alaknak megfelelő ősmagyar szóban lévő $-\chi t$ - mássalhangzó torlódás ez esetben érthető, mivel raghalmozás történt.

A mai magyar nyelvben viszont $*hozajt$ igealak helyett az egyszerű $-at$ műveltető képzős $hozat$ alakot találjuk. Megoldandó kérdés tehát, hogy létezhetett-e ősmagyar $*qu(\gamma)\theta u\chi ta\eta$, $*qo(\gamma)\theta o\chi ta\eta$, vagy inkább $*q\bar{u}\theta u\chi ta\eta$, $*q\bar{o}\theta o\chi ta\eta$ szószerkezet? A mai magyar nyelvben törvényszerűnek mondható, hogy az egyszerű $-at$, $-et$, valamint az összetett $-ajt$, $-ejt$, $-ít$ képzős alakok kizárják egymást. Felvethetjük tehát, hogy a két képzős szerkezet közös eredetű és a későbbiekben véletlenszerűen rögződött esetenként az egyik, vagy a másik változat. Ez esetben az sem lehetetlen, hogy a $*\chi\bar{o}\theta o\chi ta\eta$ alak a mai $hozatja$ előzményének alakváltozata.

Ezekkel a képzőkkel kapcsolatban általánosabb érvennyel is felvetődik egy fonetikai jellegű kérdés. A korai ómagyar nyelvben annak ellenére, hogy az ősmagyar χ származékai jól megőrződtek, az $-at$, $-et$ műveltető képzőben sehol sem jelenik meg a t előtt semmilyen mássalhangzónak még a nyoma sem. Akkor mivel magyarázható az a tény, hogy e képző nem réshangúsodott, miért nem vált z -vé, ahogyan a $f\ddot{o}z$, $s\ddot{o}z$, satöbbi szavakban. Az egyik magyarázat az, hogy a képző eredeti alakja $-tt$ volt. Ez a gemináta viszont akár az eredetibb $*-\chi t$ rag χ -jának hasonulása révén is létre jöhetett. Jó példát találunk erre a Halotti Beszéd *tiluvt* „til(t)ott” igenévképzős szóalakjában. Az ómagyar $-wt$ igenévképző, akárcsak az $-ajt$, $-ejt$, $-ít$ műveltető képzőbokr $*-k$ és $*-t$ ősmorfémákra, konnektívumokra megy vissza, melyekből talán előbb névmástövek alakultak ki, majd ezek aglutinációja révén lettek belőlük a legkülönbözőbb funkciójú ragok és képzők.

Visszatérve a $-at$ műveltető képző $-t$ hangalakjának megmaradására, nagyon valószínű, hogy névmástöbblől való grammatizálódása későbbi volt a $*-k$ műveltető képzőénél. Amikor a $-t$ képző a $*-k$ képzőhöz járult, az már réshanggá változott, az ősmagyar korra pedig ugyanúgy vokalizálódott, mint például az *üt* szóban. Mindezeket összegezve, annak ellenére, hogy az ősmagyar $*\chi\bar{u}\theta u\chi ta\eta$, $*\chi\bar{o}\theta o\chi ta\eta$ alak mai szemmel nézve szabálytalannak tekinthető számolnunk kell vele, mert annak idején az $-at$, $-et$, valamint az $-ít$ típusú műveltető képzős alakok elkülönülése még nem rögzült a mai formában.

Ez a *hozat*, vagy netán a ma már szokatlan $*hozajt$ tárgyias igeként ragozódik, és emiatt van jelen a szó végén a harmadik személy ragja. Várható ősmagyar alakja

a mély hangú igéhez hasonulva ennek megfelelően *-(h)an*, és a *h* ez esetben is elnémult már. A mai magyar hozatja *-j-* hangja tehát a tárgyias igék ragozásának megfelelően a harmadik személy ragja.

Nagyon kérdéses, hogy a fenti raghalmozódás azt jelzi-e, hogy az ősmagyar korban a szófajok elkülönülése már az ómagyar-korhoz hasonlóan előrehaladott lett volna. Az *-ít* képzőbokor ugyanis nemcsak igékhez, hanem névszókhoz is járulhatott. A *lábít*, *sarkít* szavak kapcsán ezt a tényt a TESz kétségbe vonja, elkülönítve a *láb* névszótól a régiségből kimutatható *lább* igét, a *sarok* szó esetében pedig annak a *serít*, *sirít* hangfestő igével való kapcsolatára hivatkozva bújik ki a kérdés elől. A kérdésfelvetésnek tulajdonképpen semmi értelme sincs, hiszen névszóhoz kapcsolva az *-ít* képzőbokor igeképzőként viselkedik. Amint már utaltam rá, a képzőbokor első eleme tulajdonképpen névmásképző, az ahhoz járuló szintén névmásképző eredetű, de cselekvő igét létrehozó képző, ami pedig mai szemmel visszaigésíti a szót. E megközelítés ősmagyar korra való visszavetítésének a szófajok korabeli szigorú elkülönülése hiányában azonban nincs semmi értelme. Nyilvánvaló, hogy már az uráli korban léteztek értelemszerűen elkülönülő igék és névszók, egyúttal léteztek csak egyik, vagy másik szófajhoz járuló toldalékok, de a szavak jelentős része az ómagyar korig igenévszóként viselkedett.

Ezzel tulajdonképpen át is tértünk a mondat szerkezetének problémájára. Amint láthattuk a mondat tárgyáról hiányzik a tárgy ragja. Egyszerűen elintézhetnénk a kérdést azzal, hogy a nyelvérzékünk szerint *bika* vagy *bakó* szó után elvárt *-t* tárgyrag még nem létezett, azonban a dolog nem ilyen egyszerű. Kiindulva abból, hogy az *-ít* képzőbokor két eleme láthatóan még nem forrt össze, nyilvánvalónak tűnik, hogy az ősmagyar nyelvérzék annak első elemét nem hiába használta. Márpedig, ha levesszük az utána következő toldalékokat, az „(a) sereg (ki)térője bika/bakó hozó” mondat kerekké válik tárgyrag nélkül is.

A további toldalékokkal nyilván az állítmány végén lévő igenévképző jegyében látták el a mondatot, valószínűleg a cselekvés idejével, vagy aspektusával kapcsolatban. Károly Sándor állítását, miszerint az *-ó*, *-ő* (ősmagyar *-γ*, *-χ*) névszóképző eredetileg cselekvő értelmű volt, mondatunk nem támasztja alá. Ez esetben a *-t* pedig az a befejezett szemléletű igenévképző lenne, ami a múlt idő jelének előzménye? Amint már utaltam rá, sokkal valószínűbb, hogy az ősmagyar *-γ*, *-χ* névszóképző eredeti jelentése pontosan megfelelt a mai *-ó* *-ő* képzőjének, a *-t* pedig cselekvő igét létrehozó funkciójú volt, így alakulhatott ki belőlük a mai *-ít* műveltető képző.

Ezután pedig szófajának mesterséges minősítésétől függetlenül szükséges volt személyraggal is megtoldani. A fenti okfejtés alapján tehát nagyon valószínű, hogy összefüggés van a *-t* tárgyrag elterjedése és az *-ajt*, *-ejt*, képző együttes eredeti értelmének elhomályosodása között. Ezért olvadt össze a két képző, mégpedig olyan módon, hogy annak első eleme tulajdonképpen elveszítette jelentését.

Mivel a finnugor **-k* és **-t* képzők együttesének *-at*, *-et* származéka nyilván régebben alakult ki, mint az *-ít*, kérdés marad, hogy mikor alakult ki a *-t* tárgyrag? Az ősmagyar korban vajon létezett-e már? Eredetével kapcsolatban több elképzelés született. Már Szinnye (1927, 137.) felvetette a személyes névmási eredetét. Logikusnak tűnik, hogy a finnugor nyelvekben elterjedtebb, de az indoeurópai nyelvekben is meglévő *-m* tárgyrag az egyes szám első személyű személyes névmás származéka, a magyar *-t* pedig a második személyé, amint azt azóta többen felvetették (Kulonen, 1999, 63-71.). Ennek alapján nagyon ősinek kellene lennie. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű.

Talán előbbre visz az a feltevés, amely szerint a *-t* tárgyrag mutató névmási eredetű, és más finnugor nyelvekben is van megfelelője (Rédei 1997, 33.). Tovább víve azonban ezt a gondolatot, nagyon valószínű, hogy mutató névmási eredetű maga a második személy névmása is. Ugyanebből a személyes névmásból az ugor és permi nyelvekben locativus rag keletkezett, e mellett több finnugor nyelvben a névmással alkotott ragos szerkezet ablativusi funkciót vett fel. Például magyar *alatt*, finn *alta* „alól”. A magyarban és még néhány finnugor nyelvben ez a rag tárgyraggá alakult, például finn *minut*, „engem(et)”, *kenet* „kit”. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a folyamat a rokon nyelvek szétválása után, párhuzamosan ment végbe. A magyarban ez a *-t* tárgyrag tehát másodlagos.

A finnugor **ta*, **tä*, **to* mutató névmásokból keletkezhetett a mai magyarban már ritka *-tt* helyrag is (*ott*, *mellett*, *Győrött*, *Kolozsvárött*). Más megközelítésben tehát a „*karon fog*”, „*csonton rágódik*” típusú kifejezéseknek is lehetett **karott fog*, **csontott rág(ódik)* helyragos alakja. Átértelmezéssel ezekből az alakokból is kialakulhattak a „*kart fog*”, „*karját fogja*”, „*csontot rág*” típusú tárgyragos szerkezetek. A *-t* tárgyrag tehát mindenképpen másodlagos és a fenti spekulációk egyáltalán nem mondanak ellent annak a feltevésnek, hogy tulajdonképp a határozottságot fejezte ki, amint a mordvinban valószínűleg ugyanebből a finnugor **ta*, **tä*, **to* mutató névmásból alakulhatott ki a jellegzetes hátravetett *-t* „határozott névelő”.

A tárgy lehet jelöletlen is, de a rokon nyelvekben emellett számtalan kifinomult módja van még a kifejezésének. Figyelmet érdemel például a Honti László által bemutatott „instrumentalisragú tárgy”, amely egyúttal az elidegeníthető-elidegeníthetetlen birtokviszony kifejezője (Honti 1999). Hasonló mondatszerkezetek az ugor nyelvekben azok, melyekben az élő kifejező tárgyragos alak kerül a középpontba. Az „Élelemmel engem láss el!” típusú mondatszerkezet a magyarban is létezik, és a múltban nyilván sokkal gyakoribb lehetett.

Az azonos eredetű, vagy legalábbis hasonló hangalakú mutató- és személyes névmások ilyen fajta szerepe az ősi nyelvállapotokban jóval túlmutat a tárgy jelölésének kérdéskörén. Az igék tárgyas, és a névszók birtokos ragozásának egybeesése egyébként arra utal, hogy a korai időkben a szófajok között nem volt éles határ, viszont nagy szerepe volt az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen

birtok megkülönböztetésének. Az elidegeníthetetlen birtok jelölése kötelező volt (*húgom, öcséd, karja*, stb.).

Lehet, hogy kissé túltárgyaltam a kérdéskört, de a fenti mondatrekonstrukció hitelességének szempontjából minden részlet fontos.

Amint eddigi ismereteink alapján elvárhatjuk, a mondatból természetesen hiányoznak a határozott névelők, és annak ellenére, hogy összetett mondat, nincs kötőszó. A mellérendelő jelleg is megfelel elvárásainknak. A mondat szerkezete tehát hasonló az archaikus jellegű „*Lassan járj, tovább élsz*”, vagy „*A víz folyik, a part marad*” közmondáséhoz. Az utóbbi közmondásnak a mai határozott névelő kialakulása előtti formája valószínűleg a „*Víze folyik, partja marad*” alak korabeli hangmegfelelője lehetett. A hasonló mondatszerkesztés a rokon nyelvekben is gyakori. Ebben a szerkezetben a birtokos rag egyszerre fejezi ki a két névmás határozott jellegét és elidegeníthetetlen voltát.

További biztos jelentésű xiongnu közsavak

Ch'ang-li (Shiratori 3.o.); ***thang-rij** (Pulleyblank?); **ṭṣəng-li** < *t'əng-liei* < *t'əng-liər* (Bailey 27); *ch'eng-li* < *trhaeng lej* **tʰraŋ* **[r]ʼ[ɪ]j* (Baxter-Sagart alapján) „égbolt”.

A szót Shiratori a török *tängri* „ég, isten” szóval azonosítja, ami tökéletesen elfogadható. Bailey (27) a török szót az iráni *čaxra* „kerék” szóval hozza kapcsolatba és egy **čanyaraka* alakból vezeti le. Szerinte a szókezdő *č>t* hangváltozás más iráni-török kölcsönzés esetén is előfordul, például *khowari čumur* > török *timür* „vas”. Sajnos sokat ront Bailey hitelességén az a tény, hogy a török *timür* „vas” és altaji megfelelői kínai jövevényszavak és a szókezdő hang eredetileg is *t-*, a *khowari* szó pedig valószínűleg mongol eredetű.

Vovin (2000, 389. o.) a xiongnu és török szavakat a protojenyiszeji **tiŋVr-* „magas” szóval azonosítja, azonban eléggé ellentmondásos módon elfogadja Stefan Georg véleményét, miszerint a szó végén egy altaji *-i* birtokos rag van.

A jenyiszejivel szemben a hangtanilag és jelentésstanilag kifogástalanul egyeztetett török *tängri* „isten, égbolt” jövevényszóként megvan a mongolban, de a tunguz nyelvek közt csak szűk körben terjedt el. A xiongnu szó tehát a törökön kívül mongol is lehet. A szó „tenger” jelentése, melyből a magyar *tenger* is származik, még az őstörök nyelvben alakult ki. A török változaton kívül esetleg a mongol *tengeri*-t, mint török jövevényszót egyeztethetjük a xiongnuval.

A török szó esetleges forrásként természetesen számba vehető a jenyiszeji szó, és immár elvonatkoztatva a xiongnu nyelv nyelvcsaládi besorolásának kérdésétől, az „égbolt” jelentésű xiongnu szó kapcsolatait szélesebb körben és más irányban is kereshetjük. A protojenyiszeji szónak sino-tibeti kapcsolatai vannak, altaji vonalon szintén további összefüggéseket találhatunk. Sztarosztyin szerint a szó protoaltaji töve **t'angiri* „eskü, isten” jelentéssel. A Sztarosztyin által idevont „eskü” jelentésű szavak idetartozása azonban ugyancsak

megkérdőjelezhető. E szavak nem kizárt, hogy kínai eredetűek, sőt egyáltalán nem kizárt a teljes szócsoporthoz kínai eredete sem (Ramstedt 282 o.).

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a Tienshan hegység xiongnu és xianbe neve *Qilian*, melynek jelentése szintén „égbolt”:

K'i-lien (Shiratori 8-10.); *qí lián* < *gj+j ljen* < **C.[G]ər [r]a[n]* (Baxter-Sagart alapján), vagy *Hoh-lien* (Shiratori 8-10.); *hè lián* < *xaek ljen* < **q^h<r>ak [r]a[n]* „égbolt” (Baxter-Sagart alapján).

Shiratori a türk *kükler* „nemesség, Mithridates” szóval hozza kapcsolatba, vagyis áttételesen a *kök* „kék, égbolt” szóval, ami a második szónál elfogadható, de az elsőhöz egyáltalán nem illik.

Az első változathoz kiindulva nagy fenntartásokkal számításba vehetnénk viszont néhány az altaji nyelvekben található valamennyire hasonló hangalakú „égbolt” jelentésű szó: például a dél-koreai *čhjelli*, észak-koreai *thjenni*, *thjelli*, vagy akár a karagasz szamojéd *tere*. Ezek valószínűleg mind a török *tänri* rokonságába tartoznak. Felvethetjük tehát azt is, hogy a Shiratori által idevont első szó a török *tänri* változata, de a fentitől eltérő altaji nyelv, vagy nyelvjárás alapján jegyezték le, de mai nyelvekben pontos megfelelőt nem lehet találni.

Nem tudom van-e még más megközelítési lehetőség, mert a „fény, fényes” jelentésű mongol *gere* (Doerfer 28), *gile-* (Doerfer 29) szavaknak és mandzsutunguz megfelelőiknek nem igazolható „égbolt” jelenése. Ezek a szavak nem kizárt, hogy valamilyen módon összefüggésben állnak a proto-szamojéd **jälä* „fény, nap” szóval, de ennek sincs direkt égbolt jelentése, ráadásul fonetikailag is messzebb áll a xiongnu, xianbe szótól. Ezeket a xiongnu szavakat tehát ismeretlen eredetűnek tekinthetjük.

so- to < *sak-dak* < **sakðak* (Pulleyblank); *so-to* < *sâk-dâk* < *sâk d`âk* (Bailey 27.o.) „csizma”.

Bailey az iráni *saxtaka* „kikészített bőr” szóval, vagyis a magyar *szattyán* megfelelőjével hozta kapcsolatba. Mások proto-jenyiszeji szavakkal egyeztettek (Ligeti, Vovin 2000) proto-jenyiszeji **sagdV* „csizma” (Starostin, 1995, 270) rekonstrukció mögött azonban egyetlen nyelv, a ket nyelv *s'agdi* szava áll, melynek csak többes számú alakja van: *s'agden*. A végén lévő *-ŋ* a többes jele. A ket szóval sem biztos tehát az egyezés.

Az hangtanilag lehetséges ket többes számú alak felvet egy érdekes lehetőséget: ha a ket a xiongnuból kölcsönözte, az viszont ha nem jenyiszeji eredetű akkor feltehető, hogy a többes jel népetimológiás beleérzés. Az altaji és uráli nyelvekben a páros testrész, ruha egyes számú, viszont a jenyiszeji nyelvekben többes számot kap ugyanúgy, mint az indoeurópai nyelvekben. Hasonló népetimológia az oszmán török *papuç*, magyar *papucs* viszonya a román tsz. *papuci* „papucsok, egy pár papucs”, *papuc* „egy darab-, fél pár papucs” szavakhoz. Ez esetben a román a perzsa eredetű török szót többes számúnak érezte és megalkotta annak egyes számú alakját.

Amint láthatjuk, altaji nyelvekből történő megfejtése még nincs ennek a szónak, azonban a lehetőségek koránt sincsenek kimerítve, sőt még a jenyiszeji nyelvek vonalán sem merítettek ki minden lehetőséget. Nem zárhatjuk ki a protojenyiszeji *tək- (c-,č-) „(bőr)csizma”, vagy akár a *saG-V₃ „sarok”, *saG-tV?V₃ „tapos” szavakkal való kapcsolatot sem. Ismereteim nem elégségesek azonban annak eldöntésére, hogy létezhetett-e ezekből képzett megfelelő hangzású jenyiszeji szó.

Altaji vonalon feltehetnénk a török *jük* „varrás, varrat” szóval való kapcsolat. Az s- szókezdet a csuvas s’-, jakut s- szókezdőre emlékeztet, tehát a feltételezhető östörök szó hangzása *süksük „varrott (csizma)” lehetne, amely lényegében megegyezne *gyűszű* szavunk török eredetijével. Egy pontosan megfelelő *süktük alak azonban csak a jóval későbbi ó-jakut nyelvben lehetett volna. Ráadásul nem valószínű, hogy a xiongnu szó hangrendje palatális, ráadásul labiális lenne, tehát ez az egyeztetés is sántít.

A magyar szíj (finnugor *s’uka „kéreg, háncs, bőr”) alapján ősmagyar *sajθay >szíjzó, vagyis szíjjal ellátott” „szíjas-” „pántos (lábbeli)”, vagyis olyan csatos csizma, amilyent az európai hunok is viseltek. „Szíjazó” helyett akár „bőröző” is lehetett az elsődleges jelentés. Bármilyen is volt a jelentése, ehhez a tőhöz járulhatott a finnugor *-t> magyar -z igeképző, valamint a finnugor *-k> magyar -ó, -ő igenévképző.

A *szíj* alapszó mellett szól a moldovai csángó *szíjas papucs* „pántos félcipő” kifejezés. Az újabb keletű pánt szavunk előtt nyilván a *szíj* szót használtuk ilyen kontextusban, az -s képző szélesebb körben való elterjedése előtt pedig a xiongnu szóban is feltételezhető képzőbokrot használhattuk. Ezt igazolhatja továbbá az archaikus moldovai csángó nyelvben megőrződött *kendőző* „fejkendő”, *övedző* „öv”, *vállazó* „az ing vállbetétje”, vagy *szarvazó* „szarufa, illetve a szarufák találkozásába tett függőleges nyárs”, szavak képzési módja.

Összegezve az eddigi lehetőségeket, leginkább a magyar megfelelés jöhet számításba.

Chieh <kiat-< *kāt „kő” Pulleyblank (1962, 248.); *kie* < *kiät, *kiat (Bailey).

Bailey az ősi indoeurópai *ak- „hegyes, kő” tővel való egyeztetése nincs teljesen kifejtve. Pulleyblank a jenyiszeji nyelvek *khes*, *kit* „kő” szavával egyeztette. A protojenyiszeji nyelvre rekonstruált forma *čī’s, de a xiongnu szóhoz a pumpokoli *kit* áll legközelebb. A szókezdő k kérdése esetleg feloldható azzal, hogy a szókezdő *kia*- akár egy *tia*- hangcsoportot is visszaadhatott (Pritsak, 428). Omeljan Pritsak a galíciai ukrán nyelvre hivatkozik, melyben a *t’i*, *d’i*, *g’i* megkülönböztethetetlen. Ez esetben tehát akár a szókezdő protojenyiszeji *č-t is visszaadhatta. Ezt az észrevételt nem csupán ezért a szóért volt érdemes idézni. A kínai nyelv fonetikai sajátosságai miatt lépten-nyomon hasonló jelenségekbe botlunk, és ez szinte végtelen teret nyit a spekulációra. A lehetőségek bővülése pedig csak a bizonytalanságot növeli. Az eredmény tehát az, hogy szinte bármely feltevés megkérdőjelezhető. Amint a címben is utaltam rá, mivel

meggyőződés, hogy a xiongnu nyelv(ek) hovatarozásának pontos behatárolása szinte lehetetlen, tanulmányom célja első sorban az ősmagyar nyelv és a feltehetően vele kapcsolatba került altaji nyelvek viszonyának tisztázása.

Visszatérve a xiongnu *chieh* szóhoz, jenyiszeji vonalon legegyszerűbb annak a pumpokoli *kit* szóval való egyeztetése, habár az *-i-* helyett inkább *-ä-*, *-e-*, vagy akár *-a-* hang illene ide. A pumpokoli nyelv hangfejlődése, a többi jenyiszeji nyelvtől eltérő, az altaji nyelvekben, vagy például a magyarban végbement hangváltozásokkal párhuzamos. Ezek alapján nem lehet véletlenszerű a xiongnu nyelvvel való esetleges külön kapcsolata.

Hogyha magyar oldalról közelítjük meg a kérdést, akkor a Bailey által rekonstruált egyik alak, a magas hangrendű **kĭät* alapján lehetséges, hogy egy ősmagyar **kiü*, **kiw* hangalak átírása. A magánhangzóval kapcsolatban ugyan problémák vetődnek fel, de ezek könnyebben feloldhatók, mint a pumpokoli esetében. Ugyanakkor kérdéses a szózáró *-t*, ami ebben a korban még valószínűleg nem némult el, de feltételezhetjük, hogy már ennek a szónak a leírásakor sem tulajdonítottak neki jelentőséget. Az esetben viszont, ha a xiongnu szó mély hangrendű volt, akkor talán a *kő* szó hangátvetéses *kova*, *kavics* változatára gondolhatunk: finnugor **kiwe* > ősmagyar **kiw-*, **kū* (> *köv-*, *kő*) ~ **kaw-*, **kā* (> *kova*, *kavics*). A magyarral való azonosítás problémája talán az, hogy bármelyik hangalak átírására adódott volna jóval alkalmasabb írásjel is. Például *jiu* < közép kínai *kjiw* „teker”, illetve *gao* < közép kínai *kaw* „magas”.

Az altaji nyelvek szavai közül a mongol, tunguz *kada*, török kaja (< **kad'a*) „szikla” szavakkal lehetne egyeztetni, feltéve, ha eltekintünk a jelentésbeli különbségtől. A török kaja és társai egyébként lehetséges, hogy a magyar hegy szóval állnak ősi szinten kapcsolatban.

A xiongnu szó helységnevekkel való még bizonytalanabb egyeztetéseire talán már nem érdemes kitérni. Végső soron azt mondhatjuk, hogy az egyeztetés lehetősége egyik nyelvvel sem problémamentes. A fentiek alapján a jenyiszeji és a magyar hipotézis feltételelesen számításba jöhet, az altaji kapcsolatra már kisebb az esély.

King-lo „kard” (Shiratori 7. o.). Pulleyblank (222. o.) szerint olvasata *keŋ-lou* < **keŋ-hlax*, vagy **keŋ-kax*, ahol a szóvégi *x* -*ks* hangkapcsolatot tükröz; *King-lu* < *kieng-luo*, *kieng-glâg* (Bailey 29.o.). *jīng lù* < *keng luH* < **k-l'eŋ Cər'ak-s* (Baxter-Sagart alapján).

Shiratori a török *kilic*-csal hozza kapcsolatba, hangtanilag azonban ez nem állja meg a helyét. Közelebb állhat a valósághoz Bailey *handzsár* szócsaládjával való egyeztetése. Az általa használt olvasat jól egyeztethető a szogd *γnyrh*, **χangarā* „handzsár” szóval. Pulleyblank pedig hasonló olvasattal a török *qinīraq* „kétélű kés” szóval, és annak révén a szkíták, perzsák kétélű törével az akinákessel is összekapcsolja. Ugyanakkor ő is felveti a perzsa *χanjar* „handzsár” és társaival való rokonságot. A handzsár viszont nem az akinákész megfelelője, hanem a

bronzkori Karaszuk-kultúra görbe késeinek leszármazottja, amint a török *qıñıraq* sem annak a megfelelője, mert az is kétélű, ámde görbe kést jelent. A perzsa révén vándorszóvá vált *χανjar* „handzsár” valószínűleg a szibériai török *qıñıraq* átvétele szogd közvetítéssel. A török szavak tulajdonképpeni jelentése „görbe, hajlott”. A szó török egyeztetésének egyetlen akadálya a xiongnu szó eléggé egyértelmű *-ks végződése. Azonban könnyen lehet, hogy az *-s a már elnémult, vagy nem tulajdonított jelentőséget a szót lejegyző írástudó, tehát egyszerűen a török -k végződést adja vissza. A török -r- átírására pedig lehetséges úgy az archaikus kínai -C-, illetve a közép-kínai -l- hanggal.

Jenyiszeji megfeleltetésről nincs ismeretem, és magam sem találtam rokonítható szót. Az uráli nyelvek irányából nézve pedig, a török rokonításnál meglévőkhöz hasonló hangtani akadályok mellett felfoghatnánk ezt a szót a protoszamojéd **kenkârâ* „éles kés” (**ken* „késél” és **kârâ* „kés” szavak összetételeként). Ez az összetétel azonban nem túl életszerű, de nem zárhatjuk ki.

A magyar nyelvből kiindulva esetleg a *hentes* szó jöhet kapcsolatba, melynek „kés” jelentése is volt. A probléma a második szótag kezdő hangját illetően az egyeztetés csak akkor valószínű, ha az egyébként legmegbízhatóbb Baxter-Sagart alapú hangrekonstrukcióból indulunk ki. Az ő fonetizációjukban lévő *C- a fentebbi török, illetve szamojéd *r* hangnál is alkalmasabb a *t* visszaadására, viszont ez csak az egyébként a szótagtól nagyon eltérő hangalakú archaikus kínai változatban van meg.

Az alábbiakban tehát inkább önmagáért a *hentes* szóért térek ki annak etimológiájára, de amint látni fogjuk egyáltalán nem zárható ki a xiongnu szó magyar eredetét sem. A magyar *hentes* (eredetileg valószínűleg „hentes kés”) szó eredetét eddig nem sikerült megfejteni, pedig nagyon egyszerűvé válik a kérdés, ha abból indulunk ki, hogy a szókezdő h- alapján **hant-*, **hánt-* lehetet az eredeti szótő. Az alapszó tehát valószínűleg a *hánt* < *hánt* ige melynek további alapja a *hám-* < uráli **kama* „hely”. Végül a *hánt* ige -ó igenévképzős alakjából alakult ki -s főnévképzővel a **hántós* szó, amelyből hangrendi átcsapással lett *hentes*. Az -s képző valószínűleg csak az ómagyar korban vált igazán produktívá, de származása visszanyúlik az uráli korig. Valószínű, hogy az uráli **će*, **ći* „ez, az” mutató névmásból vált képzővé. Példa erre a finnugor **änz* „tűz” > **änzćz* „málna” vagyis „tűzpiros (gyümölcs)”, finnugor **len’z* „lág” > **len’ćz* „lág” (UEW), stb.

A *hentes* szónak a feltételezhető ősmagyar változata **qantayša* **qantaysa* lehetett. Ami a szó végét illeti, azt meglepő pontossággal adja vissza a xiongnu **ken-ńlax*, vagy akár **k-l’en* **Cər’ak-s* forma, a hangrend viszont a második szótagban ugyan megfelel, de az elsőben nem. Az egyeztetés továbbá akkor érvényes, ha az **-m-* > *-n-* hangváltás **-m-* > **-ŋ-* > *-n-* formában ment végbe.

Az egyeztetésünk helyessége esetén az ősmagyarkor e szakaszában még nem történhetett meg a hangrendi átcsapás, hiszen akkor megőrződött volna a

szókezdő *k- zárhang. A magyar szó további fejlődésével kapcsolatban annyi bizonyos, hogy az eredeti „kés” jelentésből, csak az ómagyar korban, vagy akár csak azután alakulhatott ki a mesterségnév, a *hentel* ige pedig még későbbi. A jelentésfejlődés tehát a kezdetektől „kérget lehántó-” („vakaró-”?) > „húst lefejtő-, csontozó kés” > „hentes”.

Még egy adalék: A magyar *hentesnek* a xiongnu szóval való egyezése az eltérő rekonstrukciók miatt ugyancsak kétes, de nyomát ettől függetlenül is megtaláljuk a térségben. A *hentes* szó ősmagyar kori **qaŋta* „hánt” alapszava bekerült a tunguz és mongol nyelvekbe: tunguz *kaŋdā*, *kaŋnā* „bőrt szőrtelenít, borotvál”, mongol *qaŋsa-* (<*qaŋta-*) „bőrt szőrtelenít” (Doerfer 90). A tunguz és mandzsu szavak egyúttal megerősítik a feltételezett *-m- > *-ŋ- > -n- hangfejlődés valószínűségét.

További érdekes összefüggést mutat a magyar és az altaji nyelvek között, a magyar *hám*, *hánt* szavakkal rokon proto-altaji **kōme* „szalma-, gyékény fonat, takaró” szócsaládja (Starostin). A mandzsu-tunguz nyelvekben „kicsiny, szőrtelenített bőrből készült takaró”, a mongol nyelvekben „szőrtelenített bőr”, a török nyelvekben a „teve tehernyerge” az ide tartozó szó jelentése, a japánban pedig „szalmafonat”. Az eredeti jelentés valószínűleg kezdetleges nyeregként használt bőrtakaró lehetett, ami a magyar *hám* „lószerszám” szóval cseng egybe. Jelentéstanilag tehát a magyar szó az összekötő kapocs az altaji szavaknál sokkal ősből uráli **kama* „héj, háncs, külső réteg” jelentés irányába. Feltételezhető továbbá, hogy a *hám* „lószerszám” szó európai rokonsága például alnémet, holland *haam*, angol *hame*, orosz *чомотъ* (> magyar *hamot*, német *Kummet* stb. (TESz) is a magyarból származik, pontosabban az ősmagyar jellegű hun nyelvből és nem pedig fordítva. A szócsalád tehát úgy áll egységes rendszerként össze, hogy úgy a „lószerszám”, mint a „hánt, szőrtelenít” jelentés a magyar révén vált vándorszóvá. Az altaji szavak pedig valószínűleg vándorszóként terjedtek el, nem pedig ősi örökségként.

Mérlegelve a lehetőségeket, xiongnu nyelv hovatartozása szempontjából fontos *king-lo* szónak a török *qıŋıraq*-kal való egyeztetése a legelfogadhatóbb. A magyar *hentes* szóval való kapcsolata kevésbé valószínű. Ezen kívül elvileg az esetleges szamojéd megfeleltetést sem lehet kizárni.

Hu-lo „kard” (Shiratori 32. o.); *hú lù* < *hu luH* < [g]^ha **Cər^hak-s* (Baxter-Sagart).

Ez a szó tulajdonképpen xiongnu kor utáni, és csak azért vontam be tanulmányomba, mert lehet, hogy az előbb tárgyalt *king-lo* későbbi változata. Shiratori ezt is a török *kılıç* „szablya, kard” szóval hozza kapcsolatba. Az egyeztetés akadályos a szóvégi -č, mert a közép kínai az archaikus kínai szótagzáró már biztosan elnémult. Ugyanakkor a török *kılıç* szóban lévő feltételezhető -č képző késői volta nehezen igazolható annak ellenére, hogy Sztarosztyin feltételez egy proto-altaji **kāle-* „kés, vág” tövet, de ez eléggé bizonytalan.

Másik lehetőség a megfejtésre viszont, ha a második szótag *l*-jét **r*-ként értelmezzük. Mindenekelőtt az előző szócikknél említett proto-szamojéd **kârâ* „kés” jöhet számításba, melynek finn ágon „kard” jelentésű megfelelői is vannak, azok azonban tovább képzett alakok. Az UEW által rekonstruált **kur3* „kés” szónak végső soron széleskörű rokonsága van. Maga az UEW hasonló hangalakkal feltucatnyi etimológiailag egyértelműen összefüggő vágással kapcsolatos szót rekonstruál. Ezek különválasztása, egyes alakok iráni eredeztetése indokolatlan. Tisztán nyelvészeti szempontokból, eltekintve a feltételezett magasabb indoeurópai műveltségtől, nagyon valószínű, hogy a „kés > kard” jelentés pontosan a szamojéd nyelvek révén vált ősi vándorszóvá (hettita *kuruzzi*, gót *hairus*, avesztai *karəti* szb. > magyar *kard*). Később pedig a szántással, ekével kapcsolatos kifejezések az iráni nyelvekbe a permi nyelvek irányából. A hasonló hangzású „vas” jelentésű osztják, illetve finn-permi szavak pedig másodlagosan a „vaseszköz” jelentés alapján alakultak ki.

Az uráli **kur3* „kés” rokonságából azonban elsőként a szamojéd szavak jöhetnek számításba a xiongnu kor utáni *hu-lo* „kard” megfelelőjeként. Nem valószínű viszont a szintén hasonló hangzású török *qirgi* „kés, olló” széleskörű altaji rokonságával való kapcsolat, mert az elsődleges jelentés inkább „zúz, vagdos”, sőt a mandzsu-tunguz nyelvek alapján akár „rág, harap” is lehetett.

Khiuŋ-ljo „sátor, jurta” (Pulleyblank 242, 255.) *k'iuŋ-lu* < *k'iuŋ-liwo* (Bailey 29. o.); *gōng-lù* < *kjuwng-lu/ljo* < **kʷəŋ-C.rʰa/[r]ʰa* (Baxter-Sagart alapján). Pulleyblank nem talál megfelelőt a szóra, Bailey viszont a szogd *kwn'k'r* (*kunakar*) „ravatal” szóval egyezteteti, ami sem hangtanilag, sem jelentés tanilag nem tűnik hitelesnek.

Talán szerencsésebb a magyar *hajlék* szóval való egyeztetés. Ezt a TESz ezt a *hajlik* igéből vezeti le, de nem tartja kizártnak a *hiu*, *héj* „padlás” szavakkal való kapcsolatát sem. Az esetben, ha a xiongnu *khiuŋ-ljo*-val való egyeztetésünk helyes, a *hajlék* szavunknak a *hiu*-val való származásbeli kapcsolata igazolódhat be. A TESz a *hiut* egy ugor, vagy finnugor **kɣm3* „üreg, üres” töre vezeti vissza. Az UEW ezzel párhuzamosan rekonstruál egy finn-permi **kɣm3* „(élés)kamra” tövet, ami valószínűleg az előzővel azonos eredetű. Innen viszont nehezen jutunk el a xiongnu, de még a mai magyar alakhoz is. A xiongnu szó lehetséges olvasatai alapján egy korai ősmagyar **qɣŋ-* alak mellett későbbi **χ'uŋ-*, vagy akár **χüŋ-* töből is kiindulhatnánk, ilyenre azonban csak az ómagyar korban számíthatunk. Az utóbbi inkább a *héj* szó feltehető előzményével egyeztethető, a *hiu* viszont esetleg egy **χ'uŋ-* változat fejleménye lehet.

Az esetleges ősmagyar szó kezdőhangja tehát kérdéses, ettől eltekintve megfelelne a *hajlék* feltételezhető ősmagyar kori *-k* képző nélküli alakjának. Továbbá a xiongnu szó *-ŋ-* hangjának szabályos folytatója ugyan a mai *-j-*, eredete is kérdéses. A finnugor **kɣm3* „üreg, üres” töből kiinduló feltevésünk szerint **-m-* > **-ŋ-* > *-j-* hangfejlődés ment végbe, ami megerősítheti a *hentes* szóval kapcsolatos feltételezésemet.

Az esetben, ha nem nyugszunk bele az *-m- > *-ŋ- > -j- hangfejlődésbe, nem zárhatjuk ki azt sem, hogy mindezen szavak mögött a „hajlik” jelentés alapján egy a kunkorodik családjába tartozó hangfestő tő áll. Ez a szócsalád nagy valószínűséggel kapcsolatban állhat a *handzsár* szó családjának alapjául szolgáló török **qīŋir*-el, azonban a magyar *hég*, *hiu*, *hajlék* szavakban az *r*-nek semmi nyoma sincs, tehát más irányba kell tájékozódunk.

Egy sokkal valószínűbb lehetőség a proto-szamojéd származtatás. A proto-szamojéd **kunġā* „hajlat” az említett török **qīŋir* „görbe” szó még rag nélküli előzményével állhat kapcsolatban. A *hiu* és *hajlék* viszont kapcsolatban állhat a protoaltaji **kēŋi* „üreg, bemélyedés” szóval is, amely feltehető ősi hangfestő jellege miatt valószínűleg összefügg a proto-szamojéd **kunġā* „hajlat” szóval. Ami viszont a hangalak eltérését illeti, nem kizárt, hogy azt a proto-szamojéd **keŋā*- „hál, éjszakázik” hidalja át. Jelentéstanilag ugyanis egyáltalán nem kizárt a kapcsolat az „üreg” és a „hajlik”, valamint az „épület, szállás” és „hál” fogalmi között. Magyar oldalról lehetséges, hogy a *hiu* és a *hajlék* szó egyaránt korai ősmagyar kori szamojéd jövevény, melyben végbementek a magyarra jellemző hangváltozások. A hangfestő jellegűnek érzett *kunkorodik* családja viszont, melyben nem ment végbe ez a hangfejlődés, nem kizárt, hogy késői török jövevény. A *xiongnu* szó kezdőhangja viszont egy szamojéd eredetű ősmagyar alakkal való egyeztetéskor is sántít.

Jenyiszeji vonalon a protojeniszeji **χuʔs* „sátor, ház” szó többes száma **χuʔŋ* egyezik a *xiongnu* szó első tagjával, de ami egy esetleges jelzős **χuʔŋ-l'a* „szilárd-házak” formát illeti, nem tudom, hogy létezhetett-e, mert a szórend elvileg melléknév-főnév lenne.

Összegezve az eddigieket, nem tökéletes hangmegfeleléssel, de leginkább megfelelőnek a magyar *hajlék* tekinthető, függetlenül annak eredetétől.

γwā'-lwāt < **koł*-ut „nomád szállás” (Dybo). Dybo nem egyezteti. Ez a szó nem kizárt, hogy azonos a fentivel. Ez esetben az sem kizárt, hogy a mongol **kori*- „kerítés, erőd” szóval áll kapcsolatban, de a végződése így is kérdéses. Itt is ugyanazzal a problémával nézünk szembe, mint a *xiongnu* kiat „kő” esetében. Hogyha a szóvégi -t csak a lejegyzés „mellékterméke”, akkor egyik egyeztetésnek sincs akadálya viszont, ha az eredeti *xiongnu* szó része, akkor iráni megfelelőt lehet hozzá találni: vö. *aveszta* *gərəðə* „üreg”, óind *gr̥hás* „ház” (Mayrhofer I. 345), vagyis az óbolgár *градъ* „város” stb. családjába tartozhatna. A megfelelő iráni alak azonban úgy tűnik nem létezik. Ez a szócsalád viszont a magyar *kerttel* rokon, amely végződése alapján egyeztethető lenne a *xiongnu* szóval. A jelentéstani eltérés mellett azonban a szórend sem talál.

Mielőtt tovább lépnénk azonban érdemes pár szót ejteni erről a szintén széles körben elterjedt művelődési szócsaládról. A kiterjedt szócsalád alapját őrzi a finnugor **kerä* „nyaláb, csomó”, és finnugor **kärz* „köt, befűz”. A „köt, fűz, fon” jelentések alapján e szócsaládnak is nosztratikust túlhaladó elterjedtsége

van (Starostin). E jelentésekből alakult ki azután egyik irányban a fenti „kerítés, kert, ház” jelentéskör, másik irányba pedig a „kör, karika” (finnugor *kärz, *kerä), majd ez alapján „fakéreg, bőr” (finnugor *kere, proto-szamojéd *kär) jelentéskör.

huluo „lakóépület” (Csornai 92. o. 206. j.); *hũ luo* < *xu lak* < **q^hra*? (a Ny-i dialektusban **q^hra* > *r^s* > *x*-) *kə.r^sak*, (Baxter-Sagart alapján).

Ami a szó jelentését illeti az egyik adat szerint várfal alatti épület, másik szerint valószínűleg családtalan férfiak számára építendő épületekről van szó. E jelentések lévén, hogy mindig egy bizonyos adott épületre vonatkoznak, egyáltalán nem zárják ki egymást.

A xiongnu szó talán lehetséges török megfelelője lehetne a *koš* (Proto-türk **Kol* „sátor, sátorhely, tábor”, Starostin), azonban megfelelő végződésű alak hiánya mellett jelentéstanilag sem teljesen megfelelő.

Feltéve, hogy a hangváltozások Ucsiraltu által említett törvényeinek megfelelően a Baxter-Sagart féle első szótagbeli archaikus *-a- hangot, a mássalhangzókat illetően viszont a xiongnu korban már a közép-kínaihoz állhatott közel a kiejtés. Ez esetben minden nehézség nélkül egyeztethető egy ősmagyar **qalay*, netán már **χalay* „háló” (< finnugor **kals* „hál, éjszakázik” UEW) szóval, amely nem kizárt, hogy csak ugor, a permi szavak pedig valószínűleg korai ugor jövevényszavak. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a „hál, éjszakázik” jelentés másodlagos, az eredeti finnugor tő pedig **kolz* „rés, hasíték, köz”. Jelentéstanilag a kulcs a „hál” kapcsolata az „üreg~hálóhely” jelentéssel, akárcsak a proto-szamojéd **kenkô* „éjszakázni” ~ **kunô* „hajlat” szavak esetében. Hangtanilag csak az rendhagyó, hogy a szókezdő hang már réshangúsodott.

A mongol nyelvek irányából feltételezhetnénk, hogy a szó belsejében l helyett r hang volt, ez esetben hangtanilag egyeztethető lenne a proto-mongol **kori*- „kerítés, erőd” családjával, melynek származékai közt van megfelelő végződésű. A jelentés eltérése talán áthidalható, de itt még nagyobb probléma a szókezdő réshang. A mongol szót Sztarosztin az ugyancsak bizonytalan finnugor **korz*, **kurz* „börtakaró, kóber” szóval egyezteti. A mongol szó valódi uráli megfelelője, sőt esetleges forrása az elsődlegesnek tűnő „sánc, erődítés” jelentés alapján inkább az uráli **kurz* „ás, szánt” szócsaládjába lehet. A mongol, esetleg török eredetű vándorszónak olyan fejleményei is vannak, mint a *kurgán*, sőt akár a magyar *karám* is.

Az iráni nyelvek szempontjából az avesztai *garəδə* „üreg”, óind *grhás* „ház” (Mayrhofer I. 345), vagyis az óbolgár *gradъ* „város” stb. családjába tartozó szó jöhetne számításba, megfelelő „ház” jelentésű iráni alakot azonban nem találok. Összegezve tehát a magyar egyeztetés mellett feltételesen a mongol és a török, esetleg még az iráni is számításba jöhet.

yutu „királyi palota”. Ucsiraltu (23.o.) szerint *yu tu* < **u dio* < **a dia* hangfejlődés alapján a mongol *ordu* „palota” szó megfelelője, melynek xiongnu alakja **ardia* lehetett. Baxter-Sagart alapján *yú tú* < **jo du* < *[?]*a l'a*.

Az utóbbiból kiindulva a második jel kezdőhangja **l'*- lehetett ami *r* hangot is visszaadhat, de ezt természetesen a másik olvasatban lehetséges *-d-* is visszaadhatja. Ucsiraltu hipotézisét tehát úgy is módosíthatjuk, hogy nem a mongol *ordu* szóval magával, hanem annak feltételezett ősmongol **oro-* „bemegetés” tövével rokon őstörök **or-* „hely, palota” tövel egyeztetjük (Starostin). Tehát már a képző nélküli török szónak is lehetett „fejedelmi udvar” jelentése.

Magyar szempontból pedig hasonló hangtani kritériumok alapján a *vár* szóval való egyeztetés lehetséges. Ez esetben is a *-d-*, vagy **l'*- maga adja vissza az *r* hangot. A feltételezhető ősmagyar szókezdő **w-* hangot a korabeli kínai viszont nem tudta visszaadni. Ezért a feltehető ősmagyar **wara* szót elfogadható módon adja vissza az archaikus-kínai, **a dia* vagy *[?]*a l'a*.

A magyar *vár* szót iráni eredetűnek tartják, azonban valószínűbb, hogy belső fejlemény és tulajdonképpen az *orr*, *orom* szavak tövének szóhasadásos párja, tehát a finnugor **węre* (*wōre*) „hegy” (UEW) származéka. Ezen kívül feltételezünk egy ugor **ar3* (*ur3*) „szél, oldal, irány” (UEW) tövet is. Nagyon valószínű, hogy ez szintén a finnugor **węre* (*wōre*) „hegy” származéka. Ettől függetlenül *vár* szavunk ősmagyar előzménye **wara* lehetett.

Az ugor **ar3* (*ur3*) „szél, oldal, irány” viszont valószínűleg ugyan az, amit Sztarosztin proto-altajiként **òrù* „belső oldal” formában rekonstruált. A magyarban és a rokon nyelvekben rendkívül sok irányba fejlődött szócsalád magyar szempontból lehetőséget ad arra, hogy akár az *úr* szavunkat is innen származtassuk, mégpedig a xiongnu szó alapján eredetileg „fejedelmi palota” értelmű *vár* szó jelentésbővüléssel történő szóhasadásos párjaként. Tehát amint ma is létezik a *várúr* kifejezés, úgy régebben is létezhetett egy „vár-fejedelem” szerű összetétel, melynek lerövidülésével kaphatott a *vár* szó, esetlegesen annak már meglévő **āra*, **ūra* alakja „fejedelem” jelentést. Az *úr* szónak azonban ezen kívül több más származtatási lehetősége is van.

A fentiek alapján az idézett szöveg úgy is értelmezhető, sőt elsődlegesen úgy értelmezhető, hogy az illető személy menjen és szolgálja az *urat*, de egyúttal az *udvart* is, ahogyan Ucsiraltu értelmezi. Az előbbi feltevések alapján tehát mindkét értelmezés helyes, mivel akkor a két jelentés még nem vált külön.

A xiongnu szóval való kapcsolattól függetlenül, a fent tárgyalt szavak ez esetben is nagyon fontosak lehetnek az uráli és az altaji nyelvek összefüggéseinek kutatása szempontjából.

Az iráni nyelvek felől közelítve a xiongnu szónak természetesen ugyanúgy lehet iráni értelmezése is, amint a magyar *vár* szónak. A xiongnu **a dia*, *[?]*a l'a* tehát nem kizárt, hogy az avesztai *vāra-* „védmű, fedezék”, közép perzsa **var* „vár, erődítmény” (TESz) megfelelője.

A jenyiszeji nyelvek irányából esetleg a proto-jenyiszeji **χij(e)* „fejedelem” szóval való egyeztetés jöhetne számításba, azonban ennek elég súlyos hangtani akadályai lennének.

Összegezve török, magyar vagy iráni eredetű egyaránt lehet.

**bjwən-uən* (Pulleyblank 255.); **b'iuən-uən*, **bjwən-wən* (Bailey); *fenwen* < **b'iwən/b'iuən-wən/uən* (Csornai 333. o. 1170. j.); *fén wēn* < *bjun won* < *[*b*]úr ʔ^{un} (Baxter-Sagart alapján) „szekér”.

Az eltérő hangtani rekonstrukciók miatt egyáltalán nem könnyű megfejteni. Az ó-kínai hangrend eszerint mély lenne, de tekintettel a későbbi magas hangrendre, ne zárjuk ki azt sem. Az archaikus kínai nyelvben a xiongnu korában már rég nem volt *r* hang, azonban fejleménye visszaadhat idegen *r* hangot. A sejthető xiongnu olvasat tehát az esetleges *-n*-es alakokon kívül **burun*, **burgun*, vagy akár **bürün*, **bürgün* is lehet.

Nincs tudomásom jenyiszeji alapon történt megfejteni kísérletről, pedig egyáltalán nem zárhatjuk ki, hogy a pumpokol *filim* „kör, kerék” (protojenyiszeji **puʔl-*) szó képzett alakja. Természetesen azzal a feltétellel, hogy a kínai *-n*-, vagy az ó-kínai **-r-* netán **-l-* hangot adna vissza, ami azonban nem valószínű.

Az altaji nyelvek irányából az egyetlen direkt „szekér” jelentésű szó, amely feltételesen ugyan, de rokonítható lenne a xiongnu szóval, a török *araba*, *arba* (< **para-ba?*) „szekér” lenne, de a megfelelés nem egészen pontos a szó végződése miatt. A nagyobbik akadály azonban a szó nyilvánvalóan késői volta. A török *arba* szónak nincs altaji, sőt még ótörök megfelelője sem. Arab kapcsolatot keresve a „négy” jelentésű szó mellett gondolhatnánk magára az *arab* szóra is. A megfelelés „arab szekér” jelentésből való jelentéstapadásos elvonásként lehetséges úgy, mint a krími *mažar* „szekérfajta” < „magyar szekér”.

Jobb altaji megfelelőt keresve, első sorban a mongol **hor-či* **horiya* „forogni” (Doerfer 35) igére gondolhatunk. Sajnos megfelelő raggal és jelentéssel nem találtam pontos megfelelőt nemhogy „szekér”, de még „kerék” jelentésben sem.

A mongol tövet Starostin a proto-altaji **p'járú* „fon, begöngyöl” töre vezeti vissza. Az altaji szavak nyilván kapcsolatban állnak a *forog* (finnugor **prrk3*) igével, vagy a finn *pyörä* „kerék” szóval. Ez utóbbi finnugor **peŋe-(rā)* töve az előbbivel úgymond csak a hangfestés szintjén állhat kapcsolatban. Kitérőnkkel azonban nem jutottunk közelebb a xiongnu szóhoz.

Bailey az iráni *wartana* „kerék” szóval hozza kapcsolatba. Az egyeztetés nehézsége egyedül az, hogy az iráni szó szerves részét alkotó *-t-* hangnak semmi nyoma sincs a xiongnu szóban. Kiegészítéseként megkockáztathatnánk a xiongnu *[*b*]úr ʔ^{un} „szekér” szót az avesztai *par-* „hord, át, felett” szótóval hozni rokonságba, amelynek eredeti jelentése valószínűleg „fordul, fordít” volt, akárcsak a *wartana* szónak. Jelentéstanilag azonban nemhogy közelebb, de csak távolabb kerülünk ezzel a xiongnu szótól.

A magyar nyelvben ugyancsak hasonló problémákba botlunk. A magyar *forog* szónak és magas hangú változatainak nincs közvetlen *szekér*, de még *kerék* jelentése sem, ami gyakran *szekeret* is jelenthet. A *fergettyű* azonban, még ha nem is *kocsikereket*, de mindenféle kerék alakú forgó alkatrészt jelent, amiből egy eredeti „kerék” jelentésre lehet következtetni. Ez a szó, tekintettel a nyelvjárási *fergentyű*, *förgentyű*, *forgantyú* alakokra, nagyon könnyen lehet a xiongnu **[b]úr ʔun*, ősmagyar szónak a továbbképzett formája. A xiongnu szó első hangját lejegyző *b* hangértéke nem kizárt, hogy már a közép-kínai nyelvben is közel állt a modern kínaiban képviselt *f* hanghoz. Hangértéke akár pontosan megfelelhet a feltételezett ősmagyar bilabiális **φ*- szókezdőnek. Nem kizárt, hogy már az archaikus kínaiban is hasonló volt a hangzása.

Az esetleges ősmagyar **φurgun*, **φürgün* eredeti jelentése tehát „kerék” lehetett, aminek esetleg lehetett „szekér” jelentése is. Az eredetileg „megindul” jelentésű *förmed*, *füremedik*, *fürmöl* szavak töve, és esetleges eredeti „jármű” jelentése még közelebb vihet bennünket a probléma megoldásához. Ebből kiindulva akár az ősmagyar képző nélküli **φür-* alaknak is lehetett „szekér” jelentése.

Érdekes adalék a xiongnu **[b]úr ʔun*, ősmagyar **φürgün* szónak a vándorszóként hozzánk került *furgon*-nal való, talán nem is olyan véletlen egybeesése. A *furgon* forrása a francia *fourgon*, melynek legrégebbi adata a XI. századi Rachi féle glosszában található *forgon* alakban. A szó eredete ugyancsak problémás. A népi latin *furicare* igével való kapcsolata kérdéses, ráadásul ennek nincs is latin előzménye. Nagyon könnyen meglehet, hogy hun jövevényszó, sőt a *furicare* ige sem kizárt, hogy magának a *forgon*, *fourgon* származéka. A magyar *furikázik* és *furik* „talicska” szavak könnyen lehet, hogy szintén ide tartoznak, de ez utóbbiak valószínűbb, hogy a szlovákon keresztül tényleg a német *Fuhre* „rakomány, fuvar” származékai, akárcsak a direkt német átvétel *fuvar* és *furmány*. Germán oldalról közelítve a kérdést, természetesen az sem zárható ki, hogy a francia *fourgon* se nem latin, se nem hun-magyar, hanem germán származású. Ez is jól mutatja, hogy minél több feltevéssel élünk, annál több a bizonytalanság. Ez a bizonytalanság azonban egyszer talán elvezethet egy tisztább képhez is.

A lehetőségek végtelen tárházának illusztrálásaként más vonalon a magyar nyelv alapján esetleg a xiongnu szó „*n*-es” olvasatából is kiindulhatnánk, ezt ugyanis egyeztetni lehetne a nyelvjárási *fantó* „küllő, küllős, ágas-bogas” szó tövével. Az egyeztetés nehézsége azon kívül, hogy a magyar szónak nem maradt fenn „kocsi” jelentése, több fenti egyeztetéshez hasonlóan az eltérő végződés is.

Immár függetlenül a xiongnuval való egyeztetési kísérlettől, a *fantó* szót a TESz a *fen* igéből származtatja, ami nyilván téves. Ragozatlan alakjának elég pontos megfelelője ugyanis a finn *piena* „léc, keresztfa, elágazás, lépcsőfok”. Ezen kívül nyilván szorosan összefügg az UEW által **peŋe(rä)* „kerék, forgat” címszó alatt összegyűjtött szavakkal, vagy például a magyar *fantereg* szóval. Az

egyeztetések szabálytalanságai a hangfestő jelleggel magyarázhatók. Nem zárhatjuk ki, hogy ebbe a szócsaládba tartozik a magyar *fenyő* is, küllősen elhelyezkedő ágai miatt. Ágainak hasonló elhelyezkedései miatt a zsúrlófüvet is nevezik *fentőnek*.

A magyar vonalán tehát nem zárható ki a finnugor **peŋe(rä)* „kerék, forgat” szónak szabálytalan, eredetileg „megindul” jelentésű *förmed* származékán keresztül való egyeztetés sem. Az esetben, ha a magyar egyeztetés netán helyes lenne, a mai magyartól eltérő *-wən* végződés valószínűleg a mai *-vány, -vény* képzőnek felelne meg.

Végső soron azonban egyik fenti egyeztetés sem kifogástalan.

nianju < *liən/liän-kjo/kjwo* „nehéz szekérbe fogott ló” (Csornai 75.o. 156.j). Baxter-Sagart alapján: *niän jū* < **ljenX kjo* < **[r][a][n]? C.q(r)o*. Nem könnyű megfelelő szót találni, ráadásul lehet, hogy csak a második írásjel hordozza a szó hangalakját.

A Baxter-Sagart féle fonetizáció archaikus kínaiként ez esetben is túl régi alakot rekonstruálhat. A xiongnuk korában élő alak, a Csornai által ajánlotthoz hasonlóan nyilván közel állhatott már a közép-kínaihoz. Csupán a második írásjel hangalakjából kiindulva még az egyeztetetett alakkal is reménytelennek tűnik bármit kezdeni.

A teljes hangalakkal legnagyobb egyezést tulajdonképpen *nagy* (finnugor **nrñčz*) szavunk mutat. Nem kizárt tehát, hogy ez csak a jelzője a lónak, de az is lehet, hogy „nagy ló” szerű összetételből való elvonatkoztatásról van szó.

A ma létező magyar lónevek közül csak a valószínűleg szintén jelzői eredetű *lombár* „nagytestű marha, ló” illik még fenntartásokkal ide. A későn felbukkanó ritka szó esetleges régiségére egyedül az *-r* képző utal. A *lombár* valószínűleg összefügg a *lomhával*, de ezeknek viszonya a velük összezsengő számtalan hangfestő jellegű szóval már sohasem lesz tisztázható.

tuo-tuo < *tāk-?* (Csornai 46.o. 19. j. és részben eltérő írásjelekkel 253.o. 890.j.); **thak-lhā* (Dybo); Baxter-Sagart alapján *tuó tā* < *thak tha* < *t^hak ʃaj* „teve”.

Csornai szerint az első, zsákot, csomagot jelentő írásjel a teve púpját idézheti. Dybo egy török **taj-lag* „tevecsikó” szóval egyezteteti. A *taj* egyértelműen „csikó”, a *lag, lög* „teve” szó viszont ritka és homályos eredetű. Sokkal valószínűbb, hogy a hozzávetőlegesen **takla* kiejtésű xiongnu szó inkább a mongol *toklu* „borjú”, török *tokli* „borjú, bárány, fiatal juh”, magyar *toklyó* „bárány, fiatal juh” megfelelője. Az altaji szavak valószínűleg összefüggenek a török *tokul* „szarvatlan” szóval, ez pedig nem kizárt, hogy a proto-jenyiszeji **tuk-* „rövid” származéka.

A fenti gondolatsor valós, vagy valótlan voltától függetlenül a lejegyzett xiongnu szó értelme tehát lehetett tényleg „tevecsikó”, vagy inkább „fiatal teve” is, de nem olyan összetételben, ahogyan Dybo rekonstruálta. Ezen kívül nem zárhatjuk ki a „fiatal állat” jelentéssel szemben, vagy a mellett a „szarvatlan

jóság” jelentést sem, szemben egy „szarvasmarha” típusú kifejezéssel. Mindezek alapján valószínűleg török eredetű.

A fenti feltevések mellett akár a proto-jenyiszeji **tVχa* „tehén”, és a magyar tehén és szerteágazó rokonságát is számításba vehetjük (Starostin 1995). Azonban Sztarosztyn véleményével ellentétben a proto-jenyiszeji **tVχa* „tehén” szót az UEW a magyar *teve* tunguz megfelelőiből származtatja. Ugyanakkor – amint én már régóta sejtettem – Sztarosztyn azt állítja, hogy az általa proto-altaji **tibηa* „teve, jávorszarvas” alakban rekonstruált állatnév nosztratikus szinten rokonságban áll az uráli **tewä* „jávorszarvas” szóval, amelynek származéka szerinte a magyar *tehén* is. Feltevését azzal egészíthetem ki, hogy az uráli szónak végső soron kevésbé biztos, hogy köze van a magyar *tehén*hez (lásd UEW), viszont annál inkább a *tevé*hez. A *teve* nevének proto-mongol alakja **teme-γen*, proto-türk alakja **debe*, ami után egyáltalán nem lehetetlen, hogy a magyar *teve* hangalakjával egyező török szavak legalábbis részben éppen a magyarból származnak.

t'ung, dung < **duη* (Pulleyblank 251); *t'ung* < *d'ung* (Bailey 32); *tong* < *dīwong, dong* < *tung* < *tong* (Ucsiraltu 55-56.) „tej”, *dòng* < *tuwongH* < **t'οη-s*, *tóng* < *duwong* < **[d]ʼοη* (Baxter-Sagart alapján).

Pulleyblank (251-252) az arin *tenul* „tej” (*ten* „mellbimbó + *kul* „víz”) szóval egyezteteti. Pontosítva az egyeztetést, protojeniszeji **de(?)n* „mell, tej” (Starostin 1995, 220). Bailey az oszét *digor donγ*, iron *dong, doγ* „tej” szavakkal egyezteteti. Az oszét szóval való egyeztetés kifogástalannak tekinthető, a jenyiszeji egyeztetés csak feltételesen fogadható el. Ucsiraltu a mongol *süü* „tej” szóval egyezteteti, azonban annak szókezdője eredetileg is *s-* (proto-mongol **ü-sü-n*, proto-altaji **süüt`i* „tej”, Starostin).

Mindezek valószínű gyermeknyelvi eredete miatt, vagy netán azért, mert az állattartással együtt terjedő vándorszóval van dolgunk, tejjel, tejelő állattal kapcsolatos hasonló szavak Indiától Afrikáig és Szibériáig számtalan helyen kimutathatók.

Az oszéton kívül a magyar *tej*, vagy talán a *tőgy* szóval is kapcsolatba hozhatjuk a hun szót. A magyar tejet indoiráni eredetűnek tartják (TESz), tehát a fenti oszét szavak rokonának. Nagyon valószínű, hogy az oszét pontosan a magyar szó eredetijét örzi, és az ősmagyar szó hangfejlődése a következő volt: ősmagyar **toη* > **täη* > *tej/té*, hasonló hangfejlődés alapján, mint a *fej, fő* szavunk.

A hangtani nehézségek ellenére azt sem zárhatjuk ki, hogy a magyar *tej* szó a *tőgy* (<finnugor **tuδ`ka*) gyermeknyelvi, vagyis becézett alakja, habár ennek ellentmond a *tej (táj)* szó vokalizmusa. Azt sem zárhatjuk ki, hogy a finnugor **tuδ`ka* „kiálló rész, csúcs” (magyar *tügy, tőgy*, sőt talán *tölgy* is) közös eredetű az óind *dádhi, dhedhn* „tej, savanyútej” szavakkal és indoeurópai rokonságukkal.

A xiongnu szó egyeztetése hangtanilag tehát az oszét szavakkal, illetve a valószínűleg annak átvételét képező ősmagyar szóval kifogástalan, de elfogadható a jenyiszeji egyeztetés is.

ti-hu < *dei-hon* < **deh-gah* „szűrt kumisz, tisztított vaj” (Pulleyblank 255). Vovin (392-394.) rekonstrukciója szerint **dejʔ-ga*, *dijʔ-ga*, *tijʔ-ga*. Baxter-Sagart alapján *tī* < *thej* < **l̥[ə]j*(~**l̥[ə]jʔ*) *hú* < *hu* < [*g*]ʼ*a*. Pulleyblank és Vovin egyaránt a mongol *čige(n)*, *čaya* „kumisz” < *čaga* „fehér” szavakkal hozzák összefüggésbe, a mongol szavakat pedig a protojeniszeji **tek*, **tik* „fehér” szóból eredeztetik. Sztarosztyn szerint azonban a mongol szó előzménye a proto-altaji **šāka* „fehér”, tehát az eredeti szókezdő hang nem **t*-. Az egyeztetés tehát elesik, viszont „fehér” alapjelentéssel altaji helyett a jenyiszeji számításba jöhet.

Ennek a szónak az első szótagja közel áll a magyar *tej* szóhoz, a második szótagot pedig kicsinyítő képzőnek tekinthetjük. Ősmagyar hangzása viszont **täjkä* lehetett, ezt az -*ä*- hangot örzi a mai *tej* is. Hogyha viszont a *tej* mégis a *tögy* szóhasadásos párja, akkor **tid'kä*, **tüd'kä*, vagy akár már **tejkä* is lehetett feltételezve, hogy a -*d'*- > -*j*- hangváltozás korábban is végbemehetett. Az egyeztetés nehézsége az előző „tej” jelentésű szótól eltérő magánhangzó, valamint az, hogy a mai magyar nyelvben nem maradt fenn hasonló jelentésű *tejke* szó, azonban jelentéstanilag érthető a finomabb tejtermékek kicsinyítő képzővel való megnevezése.

lao < **lak* < **hlak*, (Pulleyblank 253); *lo*, *lau* < *lâk* (japán *Raku*) < *glâk* „Savanyú tej, kumisz”.

Pulleyblank szerint olvasata **ɣrak*, vagy **Grak* lehetett, és ebből a xiongnu **ɣrak* töből származtatja a kot *uk* „tejleves”, ket *uk*, *uok* „leves” szavakat. Ezek Starostin (1995, 199) szerint a „leves” jelentésű protojeniszeji **ʔuʔk* töre mennek vissza. Valószínűbb, hogy a lejegyzett xiongnu szó hangzása inkább a protomongol **ayiray*-hoz hasonló lehetett. A török *ajran* „kumisz” hangalakja már eltérő. Sztarosztyn szerint egy protoaltaji **ájVrV* „savanyú tej” tő az előzmény, amely az altaji nyelvek alapján úgy tűnik nem elemezhető tovább.

Ezzel szemben a török eredetűnek tartott magyar *író* „tejsavó” szóból kiindulva jóval többre juthatunk. Ez a szó ugyanis az eredeti „savanyú tej” jelentés alapján kapcsolatba hozható az *árik* „megromlik” szóval, amely az *ó*, *agg*, és valószínűleg az *avul*, *avas* szavakkal együtt egy finnugor **soŋk3*, **soŋ3* töre mennek vissza. *Ár(ik)* szavunk ősmagyar előzménye *(*h*)*oŋra* *(*h*)*oɣra* lehetett, melynek ragozott *(*h*)*oɣrak*, *(*h*)*oɣrag* formája lehetett az *író* előzménye. Nem kizárt, hogy a xiongnu **ɣrak*, **Grak* a kínai nyelv sajátosságai (a szókezdő mássalhangzó rendhagyó volta) miatt közvetlenül ezt adja vissza, de az sem kizárt, hogy ennek egy megrövidült alakját jegyezték le vele. Az utóbbi esetben a xiongnu alak nem lehet sem a mai magyar, sem az altaji szavak

előzménye, ellenben mind a xiongnu, mint az altaji szavak az ősmagyar formából származhatnak. Az író szó korábbi, ugor kori előzménye **ḡoṅaraka* **ḡoṅaraka* lehetett, amely a szkíta korban vándorszóvá válva, *túró* formában érkezett vissza hozzánk.

Az sem kizárt azonban, hogy a Pulleyblank féle megközelítés alapjaiban téves. A közép kínai *-l-* ugyanis nem feltétlenül egy idegen *-r-* átírása lehet, hiszen akár *-l-* hangot is visszaadhatott. A savanyú tej mai leggyakoribb megnevezése *aludttej*. A különösen lírai „alvó tej” kifejezés valószínű, hogy eredetileg *állott tej* volt. *Áll* igénk finnugor töve **salk3-*, ennek ősmagyar alakja *(*h*)*alya*, *(*h*)*alla* lehetett. A xiongnu **h̄lak* összefügghet akár a ragozatlan korai ősmagyar *(*h*)*alya* alakkal is, de ami valószínűbb, egy ragozott *(*h*)*allag*, vagy akár *(*h*)*alyag* „álló” szóval. Az *áll* ige ragozatlan alakjának jelzőként való használata azt hiszem nem valószínű, viszont az *állott* helyett az *álló* alak ősmagyar változata ellen nem emelhetünk kifogást. Később tükörfordításként a török nyelvekben is elterjedt az *aludttej* típusú kifejezés.

su < *sou* < **saḥ* (Pulleyblank 254.), „vaj” *su* (Bailey 31.) „zsiradék, vaj”, *sū* < *su* < **s-ḡa* (Baxter-Sagart alapján).

Bailey az oszét digor *sojnä*, iron *soj* „zsiradék” (iráni *fšau*, *fšu*) szavakkal egyezteteti. Ezen kívül jól egyeztethető egy jakut, vagy csuvas jellegű őstörök szóval. Vö. őscsuvas **sāy* > csuvas *s’u*, *s’ǫv* „vaj, zsiradék” (köztörök *jāy* „zsiradék, olaj”). Török vonalon ez estben is a csuvas, vagy jakut jellegű *s* kezdet jöhet tehát számításba, akárcsak a „csizma” esetleges megfelelőjénél.

mek-lwa „Szárított sajt” (Pulleyblank, 255, 256.); *mi-[li]* < *miek-[liei]*, *miek-luâ* (Bailey 31. o.) *mili* < *miek-liei/luâ* (Csornai 333. o. 1172.j.).

Pulleyblank a jelentését a török *qurut*, mongol *xorot* „sajt”, tulajdonképp „szárított” szavakéhoz hasonlítja, de nem egyezteteti, mert a jenyiszeji népek már nem ismerték a sajtot.

Bailey a khotáni szaka *bišī*, *bešī*, jagnobi *mešin* „sajt” szavakkal egyezteteti, a khotáni szaka *ž* > *l* hangváltozás alapján. Csornait a *Milch*, angol *milk* „tej” szavakra emlékezteti.

Egyik megközelítés sem kielégítő. A szöveg alapján szárított valami, egyes szövegek szerint szárított *lao* volt (vagyis erjesztett tej, író megszártva), amit élesztőnek használtak. Ez sokkal inkább kovászra utal, mintsem sajtra.

A magyar nyelv irányából kiindulva a „szárított (lao)” jelentés alapján esetleg a *merő*, *mered* szócsaláddal lehetne egyeztetni, de ennek súlyos fonetikai akadályai vannak. Egy feltételezhető ősmagyar **märey* „merő, megkeményedett, szilárd” szó ugor alapszava az ugor alapszava **mer3-* (**mär3-*) „szorít, nyom, szűkít” származéka. A hangtani akadályokon kívül persze már eleve az értelmezés körül is problémák lennének.

Immár függetlenül a xiongnu szótól, érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy vajon nem lehet-e megtalálni a kovász fogalmára vonatkozó eredeti magyar szavakat?

Kiindulási alapot adhat a sörgyártás és a kovászos kenyér közötti összefüggés. A modern komlós sör megjelenése Európában a népvándorlás korában keletről jött népekhez kötődik, akik tulajdonképpen azt a technológiát hozták magukkal, melyre a japán szaké gyártása is épül. Nyelvi szinten ennek bizonyítéka, hogy a sörnek habot adó komló német neve a *Hopfen*, valamint a *Hefe* „élesztő” egyaránt a magyar *hab* szó átvétele. A hun-kor után a magyar helyett már a szó szerint „habzó” jelentésű csuvas *χâmla* „komló” szó terjedt (> szláv *hmelb*, finn *humala*), később pedig már a köztörök *qumlaq*, melyből a mai magyar *komló* is származik.

Az európai sörgyártásra való magyar hatást leginkább maga a sör neve, az angol *beer*, német *Bier*, stb. (germán **bior*) mutatja. Ez ugyanis legegyszerűbben a magyar *bor* szó átvételeként magyarázható. A *bor* és a *bors* szavak nagy valószínűséggel összefüggenek, a *bors*nak pedig Moldovában „korpacibere” jelentése is van. Ebben a jelentésben ment át a keleti szláv nyelvekbe az ismert *borscs* „savanyú káposztaleves, céklaleves” nevéként. A moldovai „korpacibere” jelentésű szót ezért a románon keresztül a szláv nyelvekből származtatják, pedig a szó forrása egyértelműen a keleten maradt magyarságnál keresendő. A *borsot*, mint fűszernövényt a török *burç*, *murç* alakra vezetik vissza, melyet a török nyelvekben pedig iráni eredetűnek tartanak (szogd *marč*, *marič*, pamíri *mərč*) (TESz). Ez az eredeztetés helyes, azonban ha tovább kutatunk, a kelet-iráni szavaknak többféle forrása is lehet.

Az egyik lehetséges forrás a magyar *mar* (uráli **mura*, **mur3* UEW). Az uráli nyelvek közül egyedülként ennek a szónak a magyarban „csíp, roncsoló hatást fejt ki” jelentése is van. A másik lehetséges forrás a *bor* szó, egy feltételezhető „megerjedt, csípős” jelentés alapján. A *bor* török jövevényszóként van nyilvántartva (TESz), a török szó eredete viszont tisztázatlan. Véleményem szerint ősi vándorszó, esetleg nosztratikus töre megy vissza, melyhez altaji vonalon hozzátartozik a koreai **màr̀ui* „szőlő” ugyanúgy, mint az uráli **marja* „bogyó”, indoeurópai **mor-* „u.a.” stb. nosztratikus **mVrV* (Starostin). Ennek a szótőnek még nagyon sok származéka lehetett, és ezek több nyelvcsaládon keresztül való vándorlása során került egymás mellé a „bogyószerű” és az „erjedt, csípős” jelentés.

A spekulációk lehetősége ezen kívül szinte végtelen, spekulálhatunk még ugyanis más hangalakkal rekonstruált „bogyó” jelentésű szavakkal is, vagy annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy az eredetileg „darab, tör(melék)” jelentésű magyar *mar* (uráli **mura*, **mur3*) és a fenti „bogyó” jelentésű szavak azonosak.

Bármilyen is az igazság, érdemes megvizsgálni a bizonytalan eredetű *márc* „mézsör, cefre” szónak az esetleges idetartozását is. Nem zárhatjuk ki az

ófrancia eredetét, de egy kelet-iráni, vagy ómagyar **morča*, „csípős, marós” szóból is jól magyarázható.

O-chih *at-cje* < **at-tēh* (Pulleyblank 262); *ât-zie*, *ât-tsie* < **a-tši*, *ât-đię*, vagy *at-tię* (Bailey 36.); *eshi* < *ât – đięg/zie* (Csornai 370.o.); *è dī* < *'at tej* < **q'at *t'ij*, vagy *è zhī* < *'at tsye* < **q'at *ke* (Baxter-Sagar alapján) „a danhu felesége”. **yanzhi** (Csornai 370.o.); *yān zhī* < *'en tsij* < **[q]ʻi[n]* **kij* (Baxter-Sagart); *yen-chih* < *en-cje* (Pulleyblank 262) „arcfestésre használt virág, Pulleyblank szerint sáfrány”.

Yen-chih < **ien-cje* (Pulleyblank 262); *Yanzi* < *ian/iän*, vagy *gian/jiän – tjęg/tšie* (Csornai 370. o.) „egy hegység neve”

Az *o-chih*, vagy *eshi* jelentése „nagy” jelzővel „a danhu felesége”, de hangzása azonos az arcfestésre használt piros virág nevével, és egy hegység nevében is benne van a virág neve. Elvileg tehát mindezen átírásoknak ugyanazt a hangzást kellene visszaadniuk, a kutatók azonban ez esetben is különböző hangalakokból indultak ki. Csornai idéz néhány megfejtési kísérletet: Boodberg szerint a török al „vörös” szóból képzett *alči* „az, aki vörös, aki szép” a megoldás. Pulleyblank szerint viszont a régi *hat-tei* kiejtés alapján a török *qatun*, *χatun* „királyné”. Obrusánszki Borbála szerint viszont a mongol *edzsin* „anya” szó a xiongnu elnevezés folytatása. Csornai továbbá feltételezi, hogy egy *mu eshi* összetételben a szöveggörnyezet alapján a magyar *mostoha* szó rejtőzik.

Csornai felsorolását kiegészíthetjük még Shiratori és Bailei megfejtéseivel. Shiratori ezt a szót a török *abetshi*, *evči* „feleség” szavakkal egyezteti. Bailey Pulleyblankhoz hasonlóan a török *qatun* szóval egyezteti, azonban ő ezt az iráni *xvatāw* „úr” szó nőnemű *-ainā* raggal ellátott alakjaként értelmezi. Ennek egyetlen, de nem elhanyagolható hibája az, hogy a xiongnu alakról pontosan a nőnemet jelző végződés hiányzik.

Talán ez a szó mutat rá legvilágosabban a xiongnu nyelv megfejtésének akadályaira. A kutatók az eltérő karakterekkel leírt szavaknak más és más hangalakot tulajdonítanak, pedig a kortárs leírások egyértelművé teszik, hogy kiejtésük azonos volt.

Maga a „danhu felesége” jelentésű szó a Baxter-Sagart féle ős-kínai alak szerint is **qatij*-**qatej* szerű kiejtésre utal. A Csornai által ajánlott alak viszont inkább **ače* szerű hangalakra utal. Az érdekes az, hogy virágot, illetve hegyet jelentő szavak kiejtése a Baxter-Sagart féle fonetizáció alapján is inkább az utóbbival vágnak egybe. A mássalhangzós és magánhangzós hangalakok közötti kapcsolatot valószínűleg a Baxter-Sagart féle torokzárral kezdődő közép-kínai hangalakok jelentik, melyek *k*, vagy *χ*, *h* szerű hangot adhatnak vissza. Lehet, hogy Pulleyblank *hat-tie* olvasata áll legközelebb a valósághoz? Doerfer (568) a későbbi török *χatun* szót juanjuan eredetűnek gondolja. A xiongnu alak nyilván archaikusabb, még *-n* végződés nélküli.

A lehetséges altaji összefüggések után magyar szempontból vizsgálva a kérdést, egyáltalán nem kizárt, hogy a feltehető xiongnu *ha-tie*, illetve a török *χatun* a

magyar *ház* (< finnugor **kota*) szóval. Valószínű, hogy egy háziasszony-szerű kifejezésből vonódhatott el jelentéstapadás után, eredeti jelentése pedig „a ház úrnője” lehetett.

Ennek uráli kori meglétét igazolhatja a proto-szamojéd **kātā* „nagyanya”, amely hasonló módon keletkezhetett a képző nélküli alakból. Egy feltételezhető ősmagyar képzésű **χādiγ*, esetleg **χādiγ* „házi (asszony), királynő” minden további nélkül összeegyeztethető a xiongnu alakokkal. Hasonló szellemű például a Karahanida *eblig* „feleség”, tulajdonképp a „ház úrnője”. A török szó pedig akár juanjuan közvetítéssel, akár direkt került a török nyelvekbe, valószínűleg kétnyelvű környezetben a képző kicserélésével keletkezhetett.

A xiongnu szó török változatának a magyartól eltérő képzője egyáltalán nem kizárt, hogy iráni közvetítésre utal. A jenyiszeji nyelvekben viszont nem találok megfelelőt.

Összegezve az eddigieket, a szó az olvasat körüli zavarok ellenére első sorban magyar eredetű lehet, mert a török és a mongol szavak hangtanilag eltérnek.

juči < **kjo/*kjo* – **ts’iər/*ts’i* „lány” („előkelő női rokon”?) (Csornai 371. o.); *jiuzi(jiszü)* < **kiotsi* < **kiats’iei* (Ucsiraltu 33); *jū cì* < *kjo tshijH* < **k(r)a/*ka/*k(r)a-s [s-n]i[j]-s* (Baxter-Sagart). Az eltérő alakváltozatok egyfajta közös nevezőjét nehéz megtalálni.

Csornai a népdal béli „kece lányom” kifejezéssel egyezteteti, ami nagyon bizonytalan. Sokkal valószínűbb, hogy a magyar *hölgy* (< finnugor **kaδ’wa* „nő, nőtény, hermelin”) szó előzménye lehet. A hölgy ősmagyar előzményének hangalakja valószínűleg **χād’(ä)*, **χād’(ä)*, jelentése „hermelin”, „fiatal nő” lehetett. Az egyeztetésnek tulajdonképpen sem a szókezdő, sem a szóbelsei mássalhangzó nem mond ellent, viszont a szóvégi magánhangzó kérdéses. Valószínű, hogy a véghangzó **i*-re módosult, tehát **χād’i*, **χād’i* áll a xiongnu szó mögött.

Shiratori a török *kiz* „lány” szóval egyezteteti. Ennek prototürk töve **kīr’* amivel elfogadható az egyeztetés. A török szónak altaji vonalon csak a tunguz nyelvekben vannak megfelelői. Nem valószínű az ősrökonság, inkább vándorszórol van szó, amelynek terjesztője a xiongnu nyelv lehetett. Valószínű, hogy a proto-türk **kīr’* valamely korai ugor nyelv **kaδ’(i)*, vagy akár egy ősmagyar **χād’(i)* alak szavának átvétele lehet „fiatal nő” jelentésben. A hölgy finnugor előzményének egyébként nosztratikus megfelelője a proto-türk **kīl’* „coboly” (Query). A nosztratikus elméletnél valószínűbb, hogy az őstörök nyelvben különböző idejű átvételekről van szó. Egy régebbi „coboly” és egy későbbi „lány” jelentésben.

Ucsiraltu a mongol *keüked* „lány” és *küü* „fiú” szavak közös **ke* gyökével hozza kapcsolatba a xiongnu szót. Ez a feltevés nyilván az esetben jöhet számításba, ha a mongol szavak nem a xiongnu szó származékai, hanem azokkal ősrökonságban állnak.

Iráni vonalon nem tudok egyezéstről. Indoírani vonalon egyeztethető lenne az óind *giri-* „sógornő”, de ez csak újvédákban jelenik meg, valószínűleg altaji jövevényszóként. Hang- és jelentéstanilag tehát a magyar szó a legmegfelelőbb, de a törököt sem zárhatjuk ki.

Ku-t'u < *kou-dou* < **kwaḥ'*-*ḏaḥ'* (Pulleyblank 244-245); *gu tú* < *ku du* < **k^wʰa* **l'a* (Baxter-Sagart) „fiú”.

Pulleyblank szerint valószínűleg egy idegen **kwala* átírása. Pulleyblank és Vovin egyaránt jéniszeji szavakkal egyezteteti, mint például a ket *qalek* „fiatalabb fiú, unoka”. Vovin (391-392.) szerint a xiongnu szó a jéniszeji nyelvek közül ez esetben is az arin-pumpokol nyelvcsoporthoz áll legközelebb.

Bailey az ormuri *kulān*, *kulāk* „fiú” szavakkal egyezteteti. A jéniszeji egyeztetés elfogadható, magyar vonatkozása pedig, hogy valószínűleg jéniszeji az eredete a mai magyar *kölyök*, mongol *gülige* „kutyakölyök”, török *köşäk* „tevecsikó”, vagy akár a török *kul* „rab, szolga” szónak is. Az iráni nyelvekbe pedig nyilván e nyelvek közvetítésével jutott el.

A végeredmény tehát ez esetben is az, hogy vándorszó jellege miatt széles körben van jelen, jéniszeji magyar, török, mongol, esetleg iráni is lehet.

(mou)zhe/(mou)toh „mocsár, tó” (Csornai, 938. j.); *möu zé* < *moux draek* < **məʔ l'rok* (Baxter-Sagart alapján). Nem teljesen egyértelmű sem a hangalak, sem a jelentés. Az első jel biztos, hogy nem tartozik a szóhoz, ezért nem sok értelme van az amúgy is egyértelműen szláv eredetű *mocsár* szóval való egyeztetésnek.

A második írásjel a *zé*, vagy *toh* (földrajzi név részeként) „lápos tó”. Ennek hangzása közel áll a mai magyar *tó* szóéhoz, azonban a korabeli kínai nyelv segítségével meglelt volna a lehetőség a magyar *tó*, *tav-*, ősmagyar **taw*, **tō* (< finnugor **towə*) sokkal pontosabb átírására is.

Sokkal valószínűbb, hogy a jéniszeji nyelvek körében kell keresni a megoldást: a proto-jéniszeji **täk*, ket *таγ* „mocsár” a xiongnu szó pontos megfelelője.

funi < **b'jūk*/**b'juk* vagy **bjüg*/**b'jəu* – **njək*/**njət* „kicsi szájú, nagy hasú, szögletes aljú korsó” (Csornai 930.j.); *fú nì* < *bjuwk nrik* < **[b]ək nri[j]-s* (Baxter-Sagart).

Nem kizárt, hogy a magyar *butykos* szóval áll rokonságban, de nem a közvetlen megfelelője. A *butykos* a hangutánzó *bugyog* szó származéka. A *bugyog*-hoz hasonló szavak, melyeknek hangalakja az ősi örökségbe tartozókhöz viszonyítva szabálytalan, nagyon gyakran hangátvetéses alakok. Nagyon valószínű, hogy a *bugyog* a finnugor **kupla* „buborék(ol)” hangátvetéses alakja. Ennek alapján a *bugyog* ősmagyar hangalakja **bukl'ak*, **bukl'ag*, **bukn'ak*, **bukn'ag* „bugyog(ó)” szerű lehetett.

A török nyelvek irányából a xiongnu szóval egyeztethető lenne a kazányi tatár boklak „kulacs”, azonban ez valószínűleg az ősmagyar **bukl'æg* alak átvétele.

Más irányból megközelítve, a kazányi tatár szó a magyar szó hangátvetéssel való keletkezésének egyfajta bizonyítéka.

A jenyiszeji nyelvek irányából egyedül a protojenyiszeji pi'n „fazék” (sino-tibeti előzményének „korsó” a jelentése) jöhetne számításba, de ennek hangtani akadályai vannak.

pike < **b'ieg/b'iei/b'iek/b'iek/b'ik-kap* (Csornai 117. o. 324. j.) „koponyából készített kupa”. A második írásjel kínai jelentése önmagában is kupa. Csornai Katalin e második szó elterjedtségére és többek közt a magyar kupa szóval való kapcsolatára hívja fel a figyelmet.

Magyar szempontból azonban talán az első írásjel hangalakja az érdekesebb, ez ugyanis nem kizárt, hogy a magyar *fej, fő*, ősmagyar **φäγ(e)* < uráli **päŋe* szót rejti. Az egyeztetés hangtani akadály, hogy az ősmagyar alapján várható magánhangzótól eléggé eltér a rekonstruált alaké, azon kívül az ősmagyar **φ*-átírására az archaikus alakban *pj-*, vagy hehezetes *p^h-* hangot várhatnánk.

A palatális *b'*-kezdettel az archaikus alak alkalmas lenne viszont az uráli **päŋe* proto-türk megfelelőjének a **bejŋi* „agy” ősalaknak a visszaadására, de másfajta hangtani akadályok mellett ez a szó jelentéstanilag sem illik ide.

diaodou < *tiog/tau/tieu-tu/təu/tju/tsju* „nyeles, különleges rozsdamentes bronzból készült hevítő edény” (Csornai 120.o. 330. j.); *dao dou* < *taw tuwH* < **C.tʰaw tʰoʔ* 8Baxter-Sagart alapján). Második írásjele kínai űrmérték, és a leírás szerint űrtartalma egy dou, tehát az sem biztos, hogy ez hozzátartozik-e az edény xiongnu nevéhez.

Feltéve, hogy mindkét írásjel hozzá tartozik a szóhoz, különböző nyelvekben több hasonló alakú edényre vonatkozó, részben hasonló hangalakú nevet találunk: perzsa *tāšt* „lavór, tál” (v.ö. finnugor **tos3* „edény”?); oszmán *tava* „serpenyő”; magyar *tál* (ugor **tal3*, perzsa *tāl*), de mindegyik esetben súlyos hangtani akadályokba ütközünk.

Ugyancsak problémás lenne a proto-jenyiszeji **tVχV* „csónak, edény” (v.ö. magyar *teknő*, török *täknä*) szóval való egyeztetés is.

A xiongnu szó leginkább a *tűz* ősmagyar **täwtä*, **tüwtä* (< ugor **täwt3*) hangalakjával egyezik. Jelentéstanilag tehát egy „tűz-edény” összetétel első tagjáról, vagy az összetételből elvonatkoztatott szóval lehet dolgunk. Az elnevezés nyilván az edény kitűnő tűzálló jellegére utalhat. Azonban nehezen lehetne bizonyítani, hogy létezett ilyen szó.

lu „rovás” (lu tu shu „rováskönyv” részeként) *lu* < *ru* (Csornai, 48. o. 32.j.); *lù* < *ljwk* < **[r]ok* (Baxter-Sagart alapján). Csornai a magyar *ró, rovás*, és a germán *runa* szavakkal egyezteteti.

A magyar *ró* finnugor töve **rok3-*, **roy3-*, vagy **row3-* lehetett (UEW), az egyeztetésnek semmi akadályja sincs. A finnugor szó aránylag késői, és alapjelentése „vág”. Az sem kizárt, hogy a germán **runo* „titok, mágikus jel,

rúnairás” az ősmagyar, illetve korai ómagyar *row- „ró” átvétele. A germán *runo alak valószínűleg melléknévi igenév, tehát eredeti jelentése „rovott, rovásírás” és ebből másodlagosan alakult ki a „titok” jelentés.

wugu < *miwätku* < *miwätka* „rontás, halál”; **wugu** < *miuku* < *miwaka* (Ucsiraltu 36-38.); *wù gù* < *mjut *kʰaʔ-s*; *wū gū* < *'uwk kuX* < **qʰok (*ʔok?) [k]ʰaʔ* (Baxter-Sagart alapján).

Ucsiraltu szerint az első szótag (*wät, wa*) pontos kiejtése **mi* lehetett. Szerinte a mai mongol *ükü* „halál” a *xiongnu* szó fejleménye. Nem világos azonban az általa felvetett hangfejlődés, mint ahogyan a szó eredeti hangalakja sem egészen világos. Nagyon is lehetséges azonban, hogy a kínaiba kiejthetetlen szókezdő **u-*, **o-* vagy **ü-*, **ö-* hangot próbálták eltérő módon átírni, ugyanis a hangrend sem egyértelmű.

Ez esetben az sem kizárt, hogy a mongol *üge* „szó”, vagy a magyar *ige*, mint „varázsige” a megoldás. A Baxter-Sagart féle fonetizáció alapján nem zárhatjuk ki az *átkoz, átok* szavakkal való kapcsolatot sem. Ezek valószínűleg az *áld* (finnugor *al3* „varázsszavakat mond, varázsol) szó származékai.

sijen-cje < **sān-kēh* (Pulleyblank 230) „selyem”

A selyem Euráziában széles körben elterjedt nevével egyezik: latin *sericum*, francia *serge*, újperzsa *sirah*, mongol *sirkek*, stb. Ezen szavak *-l*-es változata az orosz *sjolk*, angol *silk*, német *Seide* (ófelnémet *silecho*), sőt valószínűleg a magyar selyem (ősmagyar **šel(e)yem* > **šelyem* > *selyem*) is. Mivel az európai nyelvek szavait a latin *Sēres* „Kína” származékainak tartják, Vasmer például nem tartja valószínűnek kapcsolatukat az újperzsa *sirah*, vagy a mongol *sirkek* szavakkal.

A kapcsolatot azonban nem lehet olyan könnyen kizárni, ugyanis egyáltalán nem kizárt, hogy a latin *sericum* kapcsolata a *Sēres*-szel népetimológia. A Vasmer által említett, egyébként már elavult mongol *sirkek* szó feltűnően egybecseng a török mongol **sirke* „serke, tetű”, magyar *serke* szavakkal. A kapcsolat magyarázata nyilván a „hernyóselyem” típusú megnevezés.

A magyar *serkét* csuvasos típusú török jövevényszónak tartják, amit nem lehet kizárni, de a kölcsönzés iránya akár fordított is lehet. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a Sztarosztyin által **šijajri* alakban proto-altajiként rekonstruált szó mögött különböző uráli nyelvekből származó szavak állnak. Az UEW rekonstruál ugyanis egy finn-permi *sajrr3* „tetű”, Janhunnen pedig egy proto-szamojéd *cārä* „serke” alakot. Az egyértelműen ezek proto-altajival egyező tövéből képzett magyar *serke* szóval kiegészítve tehát visszavetíthetjük az uráli korig. A szórend szabálytalanságait és a magyar uráli eredetét erősítheti a *sürög, serken, szorgos* szavak szófestő családjával való kapcsolat. Ezt a szócsaládot azonban csak az ugor korig lehet visszavezetni. A meglévő bizonytalanságok miatt ez esetben sem lehet semmit biztosra venni.

Visszatérve a xiongnu szóra, annak hangalakja talán **särkäk* lehetett, és legközelebb a mongol *sirkek* „selyem” szóhoz áll.

kim-liu-li „kanál” (Ligeti 16). Magyar kalány?

piša (pi-ső) „fésű” (Ligeti 16)

Nem teljesen egyértelmű közsavak

ou-tuo: Többféleképpen értelmezett szó: „védelmi célt szolgáló gyepűn lévő épület”, „földből emelt épület”, „földbe vájt barlang”. Hangalakja: *Eu-ta* (Shiratori 5. o.); *ou-tuo* < **u/əu* **t'wât*/**tuât*, vagy **d'wât*/**d'uât* (Csornai 371.o.); Baxter-Sagart alapján viszont: *ōu tuō* < **uw thwat* < **q'(r)o mǝ-l'ot*.

A Baxter-Sagart féle archaikus alak ez esetben is teljesen más, mint a többi, és az eddigi egyeztetéseket kizárja, tehát az eddigiektől teljesen eltérő egyeztetést tesz lehetővé.

Shiratori a magyar *odu*-val és a hasonló török szavakkal, például a csuvas *odor* „menedék” és oszmán *oda* „szoba” szavakkal egyezteti. Csornai az *udvar* szóval egyezteti, de az nem a legszerencsésebb. A vele rokon szavak közül csak a szlávoknak van a magyarhoz hasonló jelentése, a magyar szó annak iráni megfelelőivel sehogys sem illik össze.

A szó legvalószínűbb „gyepű, határ védelmére való épület” jelentésből kiindulva esetleg valamely „végvár” jelentésű **ut(ó)vár* jöhetne számításba hasonló hangalakkal. Ez azért lenne lehetséges, mert az *után*, *utó* szavak arra utalnak, hogy az *út*-nak lehetett egy régebbi „távoli, hátsó”, vagy akár „vég” jelentése is. Ez esetben tehát egy ősmagyar **ūtwār* alakkal számolhatnánk. E szó egykori meglétére azonban semmi sem utal, hacsak az *udvar* nem ennek folytatója, de a kettő jelentéstanilag eléggé eltér.

((Ezek az egyeztetések, és még több hasonló, természetesen csak akkor jöhetnek számításba, ha a Baxter-Sagart féle nagyon archaikus forma már a Krisztus előtti első évszázadban a későbbihez közelített.

Ugyanezzel a jelentéssel, de a Baxter-Sagart féle archaikus hangalakból kiindulva viszont feltehető az ismeretlen eredetűnek tartott *Kémer* netán a *Gömör* helységnevekkel való rokonság. Ezek ugyanis nem kizárt, hogy az ismeretlen eredetű *kém*, *kémlél* szó származékai, vagyis a *les* szinonimájaként „megfigyelőpont” lehetett a jelentésük. Ennek azonban súlyos hangtani nehézsége az eltérő hangnem. Az esetben, ha a xiongnu szó hangrendje mégis magas lenne, akkor az ősmagyar hangalakja **kemäläte* vagy **kemäläre* lehetne, amely esetben a végződés nélküli **kemälä*- részben lévő *-l- gyakorító képző lehetne, tehát egy mai *kémel* (>*kémlél*) szónak felelne meg. Az -r pedig szintén

gyakorító képző lenne. Később egyszerű névszóképző szerepet is felvett mindkettő.

Másik lehetőség összetételként **kemwar(a)*, vagyis „kém-vár”, de hangtanilag még kétségesebb.))

Visszatérve a Shiratori az oszmán *oda* „szoba”, valamint a magyar *odú* szóval egyeztetésre, ez esetben is érdemes megvizsgálni a magyar és a török szó viszonyát. A magyar *odú* szó legkorábbi jelentése „barlang, üreg”, későbből igazolható csak a „kezdetleges, üregerű lakóhelyiség” jelentés. Az *odú* szó végződése az *odvas* alak alapján kicsinyítő képzőt tartalmazott. A feltehető ősmagyar **odaw(a)* (< finnugor **omte* „(test)üreg”, vagy **on̄te* „üreg” + **-m*, vagy **-p* képző?) hangalakja már közel áll a xiongnu szóhoz.

Az esetben pedig, ha a magyar *odor* az *odú* származéka, az ősmagyar hangalakja **od(a)wara* lehetett, ami már kifogástalanul egyeztethető a xiongnu szóval. A magyar *odor* szónak „üreg” mellett „épületrész” jelentése is van. Igaz ugyan hogy az utóbbi jelentésben a TESz külön szóként, szláv jövevényként tárgyalja, de sokkal valószínűbb, hogy a szláv szavak magyar eredetűek. Az *odor* szóval való egyeztetésnek tehát jelentéstani akadálya sincs. A szó elsődleges „földbe mélyített épület” jelentése nem mond ellent a többivel.

A prototürk **otag* (Starostin-Duba-Mudrak 1070), mongol *otag*, *otug*, tunguz *otog* szavakkal való egyeztetés sokkal több problémát vet fel. Érdekes kérdés viszont a magyar *odú* viszonya az altaji szavakhoz. A prototürk **otag* altaji **ot'u* „sátor, ház” rokonsága a mandzsu-tunguz **utē-n* és a japán **utàina* lenne (Query). Ez a szó állítólag rokon nosztratikus vonalon az uráli **uδ3-m3* „alvósátor” szóval. Az uráli **uδ3-m3* „alvósátor” szó magyar származéka viszont az *alom*, nem az *odú*. Felvethetnénk tehát a magyar *odú* szó török eredetét is, jelentéstani szempontokból azonban ez elesik. Sokkal valószínűbb, hogy a protoaltaji **òt'ù* nem rokon az *odú*, *odor* szavakkal. Az uráli **uδ3-m3*, vagyis a magyar *alom* eredete szempontjából pedig lényegében azonos a finnugor **oda-m3-* „alvás, álom” szóval. Logikusnak tűnik továbbá, hogy az utóbbival összefügg a magyar *al-* (finnugor **ala*), azonban a két szócsalád hangalakja már az uráli korban szétvált.

Visszatérve a xiongnu szóra, a jenyiszeji és az iráni nyelvekben nem tudok egyeztethetőt.

t'au-tu < **lu-la* (Pulleyblank 245; Vovin 393); **Łḗw-Łhā* (Dybo) „(kistermetű) ló”; *tao-tu/yu* < **d'ôg/t'âu-?* (Csornai 46.o. 20. j.); Csornai ugyanitt közöl még egy kisé eltérő módon lejegyzett, valószínűleg *ju-tu* olvasatú alakot is. Hasonló hangzással, de más írásjelekkel lejegyezve *luo-lu* < **lwâr/luâ-lo* (Csornai 253. o. 889 j.). Ez utóbbi jelentése a szövegben nincs megadva, de az első írásjel öszvért, a második szamarat jelent. Nagyon valószínű, hogy ugyanannak a xiongnu szónak a többféle lejegyzésével álunk szemben, azonban ellentmondásos vélemények vannak a kiejtéssel kapcsolatban.

Az első változatról Pulleyblank csak annyit jegyez meg, hogy biztos nem kínai. Eddig egyetlen egyeztetéssel találkoztam, a Dyboéval, ami a számtalan bizonytalanság miatt nem meglepő. Dybo szerint a **L̥w-Lhā* olvasatú első változat jelentése „kistermetű ló”, aminek török megfelelője *ilala* „rossz ló”.

Nem világos ugyan, hogy egy vagy több lóféléről van-e szó, de a több bizonytalan olvasat mellett két esetben is biztos, hogy a lejegyzésre szolgáló mindkét írásjel **l-* kezdetű. Dybo olvasata mellett lehetséges egy **luwālā*, **luwlā*, ősmagyar olvasat is. Ez esetben az első szótag mögött a magyar *ló* előzménye állhat, a **-la* toldalékot pedig kicsinyítő képzőként értelmezzük, és így a mai magyar *loval* szóval egyezik meg a hangalakja. Ebben nincs semmilyen ellentmondás. A szó jelentésfejlődésének kulcsa az, hogy az *-l* gyakorító képző szerepet is betölthet, mely szerepbe a kicsinyítő funkció átértelmezése révén került. Az *irdal* szó például az *irt* származéka, elsődleges értelme „apró bevágás” lehetett, ebből fejlődhetett ki a „több bevágást ejt”. A *fial* „ellik” szó hangalakjával sem véletlenül vág egybe az immár elavult *fial* „fiúcska, mostohafiú” szavunk, ugyanis annak szóhasadásos párja. Itt is kicsinyítő képzős főnév vált igévé: „kicsiny fi” > „fiat hoz a világra”. A xiongnu **luwālā*, **luwlā* „kistermetű ló” később „lóval gyakran ellát” jelentésű szó mai folytatója a magyar nyelvben ezek szerint a *loval* „lovat adogat alá”, „ingerel, felbújt, valamire rávesz valakit”.

A Dybo által egyeztetett ritka török szó, az *ilala* „rossz ló” valószínűleg ősmagyarból való kölcsönzés, amint az török *ulag* „postaló” és hasonló hangzású lóféléket jelentő török nyelvi szavak is az ősmagyar **luw* „ló” átvételei (Sinor). A török szavak jelentéskörét azonban nagymértékben befolyásolta a török *ula* „kiterjeszt, összekapcsol” szó népetimológias beleérzése.

Chüeh-t'i < *kwet-dei* < **kwet-deh* „nemes lófajta” (Pulleyblank 246.o.), **kwjāt-d(h)ē* „lófajta” (Dybo).

Kisé eltérő karakterrel *jueti* (Csornai 46.o. 21. j.) „szamár apaállattól és ló anyaállattól származó öszvér”. Az olvasata mindkettőnek bizonytalan.

Az ellentmondásos adatok alapján az sem biztos tehát, hogy egyetlen állatról van szó. Ennek ellenére ugyanazt a változatot Pulleyblank a pumpokoli *kut*, *kus* „ló” (proto-jenyiszeji **kuʔs*) szóval egyezteti, Dybo pedig a török *katir* „öszvér” szóval.

A pumpokoli egyeztetés a hangrend miatt sántít, Dybo egyeztetésének a gyengéje, hogy xiongnu szó végén semmi nyoma olyan hangnak, amely az *-r*-t helyettesítését szolgálhatná. Ez irányból kiindulva talán közelebb állna a valósághoz, ha a török *katir*, proto-altaji előzményéből indulnánk ki: **kēta* „öszvér” (Starostin, 674.o.) Starostin nyomán haladva ezen az úton akár az akkád *kudannu* „öszvér” szóig is elmehetünk. A xiongnu szó hangrendje egyébként is inkább magas lehetett, tehát a török *katir* „öszvér” helyett szintén

feltételesen számításba jöhet a tunguz **ketem* vagy egy ennek megfelelő ősmongol alakra. Nem kizárt ugyanis, hogy Starostin véleményével ellentétben az ősmongol alak nem **kači*, hanem **keti* lehetett. A későbbi mongol *či* hangkapcsolat ugyanis szabályosan *ti*-re megy vissza, és az ősmongol hangrendje általában megegyezik az őstunguzéval.

Ugyancsak magas hangrenddel számolva, de a továbbiakban is csak feltételesen, altaji és uráli vonalon a „nemes lófajta” jelentésből kiindulva több nyelvben is találunk egyeztethető „kanca” jelentésű szavakat. A Pulleiblank féle „nemes lófajta” jelenthet akár „kancát” is, mint tenyészállat. Így **-t* képzővel megtoldva számításba jöhetne a proto-mongol **gewü-(n)* „kanca” (Query), vagy Doerfer (326) alapján mongol *geü*, *geyü(n)* és mandzsu-tunguz rokonsága. Ilyen képzős alakot azonban sehol sem találunk.

Immár ismét elszakadva a xiongnu szótól, az uráli nyelvekben is vannak hasonló hangzású „kanca” jelentésű szavak, amelyek a mai *kéj*, *kény* szavakkal függenek össze. A finnugorként rekonstruált, de urálinak is tekinthető **keje* „élvez(et)” szótó származéka a lív *kēu*, *kēv* „kanca”, ugyanúgy, mint a proto-szamojéd **kejmä* „nöstény, kanca”. A proto-mongol **gewü-n* és tunguz megfelelői nagy valószínűséggel szamojéd eredetűek.

Amint láttuk az altaji és finnugor nyelvekben pontos megfelelőt főleg a xiongnu szó végződése miatt nem találunk. Ennek ellenére nem zárhatjuk ki, hogy a xiongnu szó a fentiek **-t*, vagy netán **-r* ragos származéka, a második szótagkezdő *-d*, netán *-t* ugyanis idegen *-r* hangot is visszaadhat.

A magyarban a szó végződését *-t*-ként értelmezve azt ómagyar képzőnek is tekinthetjük. Gondolhatunk akár a ma hangfestő jellegűnek érzett *kajtár*, *kajtat* szavakra is, melyek a szókezdő *k*- miatt eredetileg nyilván magas hangrendűek voltak, és összefüggenek a *kéj* szavunkkal. Azonban ez még közlőről sem garancia arra, hogy e szó eredeti jelentése „kanca” lett volna. Természetesen nem feltétlenül fontos a „kanca” jelentéshez ragaszkodnunk, hiszen ősmagyar **kejte* hangalakkal számolhatunk az etimológiailag szintén ide tartozó *kényes* szavunkhoz hasonló értelemben „különleges, nemes” jelentésre is, amint azt Pulleyblank feltételezi.

Szintén a magyar nyelv alapján hasonló jelentéskörből kiindulva ide passzoló **-r* ragos alakot a xiongnu szó esetleges mély hangrendje alapján találhatnánk, azonban a mély hangrend kevésbé valószínű. A *here*, eredetileg „hím” (uráli **koj(e)-ra*) szónak ma nincs külön „csödör” jelentése, de egyáltalán nem kizárt, hogy a múltban volt.

Magyarból kiindulva másik, de jelentéstanilag szintén kérdéses lehetőség a *kettő* számnévből való származtatás, *két* (éves csikó) féle szókapcsolatból való elvonásként. A feltehető xiongnu forma ez esetben **kättä* (finnugor **kakta*, **käktä*) lehetett. A feltevés akadálya az a tény is, hogy a magyar nyelvben a vogulhoz hasonlóan a kor alapján a *másod fű*, *harmad fű* típusú kifejezést használták. A xiongnu szót esetleg tehát a *ketted* még ragtalan alakjával kéne egyeztetni. A szóvégi *-d* hiányát joggal vethetjük fel az ősmagyar korban, hiszen

a hasonló kifejezésben a vogul nyelvben nincs a magyar szóvégi *-d*-nek megfelelő sorszámnévképző. Elképzelhető tehát egy „kette(d) fű csikó” féle kifejezésből elvonatkoztatott **kättü-*, **kättä-* is.

Magyar alapon a másik jelentésből, az öszvérből kiindulva ezen kívül egy **kätt-wir(e)* „két-vér” alakkal is számolhatunk. Ez azonban ugyanazokat a hangtani problémát veti fel, amibe Dybo egyeztetése esetében botlottunk, viszont ez az összetett szó akár alapja lehet a török *katir*-nak és rokonságának is. Hasonló módon összetett szó lehet a mai magyar *öszvér* szó is, habár ezt a nyelvészek nem tartják valószínűleg. Az *öszvér*, székely *ösztvér* „öszvér” szavak viszonya nem tisztázott a köznyelvi *ösztvérrel* sem. Legjobb lenne talán egy **eswe-were* „öszvér” szóból kiindulni, ebből magyarázható lenne egyrészt az *öszvér* szó, másrészt pedig *w>t* elhasonulással az *ösztvér*, melynek eredeti jelensége nyilván szintén „öszvér” lehetett.

**dajge* (Pulleyblank 245, Vovin 393. o.), **d(h)ān-gēh/kēh* (Dybo). Baxter-Sagart alapján *tuó xí <ten hei < *t'er g'e* „lófajta”

Alexander Vovin ezt a szót jensiszeji *-d* birtokos jellel ellátott török *ajgür/adgür/asgür* „csődör” szavakkal egyezteteti. Ami az *-r* végződést illeti, azt lehet, hogy a kínai átírat nem adja vissza, de ami miatt az egyeztetés elfogadhatatlan, az a szókezdő *d-*. Ami török szavakat illeti azok valószínűleg uráli eredetűek. Ezek a „csődör” jelentésű török szavak végső soron összetettek. Az összetétel első tagja az uráli **äcä*, **icä* „apa”, finn-permi **ašä* „csődör” a második a magyar *here* (uráli **koj(e)-ra* „hím”) valamely megfelelője.

A török nyelvek irányából sokkal egyszerűbb a xiongnu szót az őscsuvas **tajga* (>csuvas *tâxa*, köztörök *taj*) „csikó” szóval egyeztetni, de a xiongnu szó hangrendje bizonytalan, sőt Baxter-Sagart alaján magas. A török *taj* „csikó” előzménye valószínűleg az ótörök *toγ* „feljön, születik”, amely összefügghet az uráli **toγ3* „hoz, ad”, magyar *toj(ik)*, és az „ad” jelentésen keresztül pedig további nosztratikussal.

Dybo a török **Taki* „*taki*, vadló” alakkal egyezteteti. A *taki* végső soron mongol szó, ettől függetlenül az egyeztetéssel az előzőhöz hasonló hangrendi kérdések merülnek fel. A megoldást a Baxter-Sagart szótár adja meg, amely magas hangrendet ad meg a „vadló” jelentés mellé. Ez alapján vajon az ismeretlen eredetű mongol *taki* szónak eredeti hangalakja **teki* volt? Ez egyáltalán nem kizárt, hiszen a mongol *taki* etimológiailag nagy valószínűséggel azonos a török-mongol *täkä*, *teke* „bakkecske” szóval.

Összegezve tehát a *taki* eredeti eredetileg magas a hangrendje alapján a török és a mongol egyaránt számításba jöhet.

dhar-ghieg (Groot 39) Lehet, hogy ugyan annak a lófélének a neve, mint a *dajge*, vagy attól külön áll? Akár mi az igazság, e hangalak mögött tarka, mint lószín rejtőzhet. Annál is inkább, mert az első írásjel a kínaiában is fekete lovat jelent fehér foltokkal. A *tarka* szót török eredetűnek tartják, habár az az

archaikusabb formát a magyar őrzi. Az ótörök megfelelője a tovább képzett *tarγyl* „a hátán fekete és fehér sávós állat”, oszmán *dırgıl* „több színű” stb. (TESz). A mongolban és több török nyelven kisé eltérő *tarlan* alakban további „tarka” jelentésű szavak vannak még. A xiongnu szóval pontosan egyező hangalak tehát a mongol és török nyelvekben úgy tűnik nincs, viszont a magyarban van.

Ezek *tar-* tövét ismeretlennek tartják, pedig egyértelmű, hogy összefügg a magyar *tar* mongol *tar-* török *taz* (<*tar*’) „kopasz” szóval (proto-altaji **t’erō* „kopasz”, Starostin). A magyar szó mongol, vagy török eredetű lehet, de ősisége révén számításba jöhet a xiongnu szó forrásaként. Jelentésánál az összefüggések kulcsa az „részben kopasz, vagy helyenként, foltokban kopasz” jelentés lehetett, ami ugyanúgy kiolvasható a proto-mongol „kopasz, ótvaros fejű” (Starostin) jelentésből, mint a magyar *tarkó* és *tarja* szavak észt megfelelőjének jelentésköréből: észt *turi* (gen. *turja*) „nyakszirt, hajbóbita, vagy általában haj a tarkón”. Az ómagyar történelmi források alapján is egyértelmű, hogy ma már pontosan ismeretlen módon „pogány módra” borotvált fejet jelentett a *tar* szó. A „borotvált fejű” jelentés megőrződött a mogul **targā* „kopasz, borotvált (fejű), kopár föld” szóban is.

A TESz a magyar *tarja*, finn *turja*, észt *turi* szavakat egy közös finnugor **turja* töre vezeti vissza, pedig sokkal valószínűbb, hogy az ész és finn szó magyar eredetű, a magyar pedig *török*. A magyar *tarja* „lapocka fölötti hús, hátszín, gerinc hústól” jelentések nyilván későiek, az eredeti jelentést a *tarja*, *tarkó* és a hasonló jelentésű finn *turja* őrizhette meg. A magyar *tarja* szóéval majdnem pontosan megegyező jelentésű újperzsa *tar*, *tarak* képzési módja arra utal, hogy a magyar *tar* tö, valamint *-k* képzős származéka is rendelkezhetett „tarja” jelentéssel. A képző nélküli magyar szónak ezen kívül egy „fejtető” jelentésére utal a *taraj* szó. A mongol *terigün* „fej” (< proto-mongol **taraki*/**tariki* „agy, ész, fej”) szó szintén ebbe a szócsaládba tartozik. A szócsalád jelentésfejlődése mindenképp a „részben borotvált, vagy más okból hajhiányos fej” irányából egyrészt „tarkó” (és „fej”?), „taraj”, „tarja”, másrészt „tarka”.

Valószínűsíthető jelentésű szövegek, illetve szavak.

Xianbei < *ɣian/sjän-pjĕg/pjiĕ*; *shibi* < *ɣjar/ɣi-pjār/pji/bjār/bji*; *Xubi* < *ɣjo/sjwo-pjār/pji/bjār/biĕ/bjār/bji*; *Xibi* < *siār/siei-bjār/bji* (Csornai 53.o. 59. j.).

A xianbei nép neve, ami egy hegységnek is a neve, egyúttal azé az amulett madaré, melyet az övükön hordtak. Valószínű, hogy a xianbei nép volt az, amelyről Szibir város nevén keresztül Szibériát elnevezték. Valószínű továbbá, hogy a xianbei nép azonos a népvándorlás korában feltűnő szabír, szavír néppel. Mint madárnév, leginkább az irodalmi mandzsu *sibiriGan* (dzsürcsi *sih-biarhun*) „fecske”, proto-mongol **sibawu* „madár” szavakkal állhat kapcsolatban.

Ez a népnév azonban már nem közvetlenül a xiongnuk, hanem a területüket később elfoglaló közvetlen keleti szomszédjuk nyelviségéhez adhat támpontot.

Pecsétnyomók szövegei

Han xiong-nu gutu bidaiqijin

A pecséten lévő han szó a Han dinasztiát jelenti, tehát a han xiong-nu értelme „kínai hun”. A további szavak:

gutū < *kudu* < *kada* (Ucsiraltu 48.); *gū tú* < *ku du* < **ka l'a* (Baxter-Sagart alapján). Ezt a szót és néhány további ragozott alakját a későbbi mongol *Kutu*, *Kutu'udar*, *Kutuktu* személy és méltóságnevekkel hozza kapcsolatba. A xiongnu pecsét szövegéből következően „pecsétőr” alapjelentést tulajdonít nekik. Ez a jelentés azonban felettébb kétséges. Sokkal valószínűbb ugyanis, hogy a *Kutuktu* személynév és társai a mongol *kutug*, török *kut* „szerencse” rokonságába tartoznak.

Magyar nyelv alapján a *kada* leginkább a *had*, esetleg a *ház* szóval lehetne azonosítható. Ezt az egyeztetést egyedül az gyengíti, hogy az ősmagyar **χ*-hangot ahhoz közelebb álló hanggal is átírhatták volna.

bicheqi < *pitō'iaqi* < *piet'iuגיעי* (Ucsiraltu 40-41.). Az ehhez toldott *jin* jelt sajnos nem tárgyalja, de ezzel együtt a mongol *bicsigecsi* szóval azonosítja „pecsétőr”, vagy „írnok” értelemben. A *gutū* szónak valószínűbb magyar mintsem mongol megfelelője alapján tehát a mondat olvasata leginkább ősmagyar *han χūñnä χoddā/χotā betüγiči(η)/betüγiši(η)*. Az utolsó szó mai olvasatban betűs, vagy betűse lehetne, „pecsét(je)?”, „pecsétőr(e)?” jelentésben. A teljes mondat tehát: „Kínai hun had/ház pecsét(je)/pecsétőr(e)”. A magyar megfelelés ugyan bizonytalan, de egyáltalán nem kizárt, hogy a betű szónak egykor „pecsét” jelentése (is) lehetett.

A magyar nyelv története szempontjából lényeges kérdés a *had* illetve a *ház* szó fejlődése. A *ház* (finnugor **kota*) ősmagyar kori alakját nem egyszerű rekonstruálni. Biztosak lehetünk abban, hogy a **k-* > **χ* hangváltozás a Krisztus születése táján már végbement. A **-t-* > *-d-* > *-z-* hangváltozás viszont a későbbi ingadozások alapján (pl. *büdös~büzös*, *vides~vizes*) azonban csak közvetlen az ősmagyar kor előtt, sőt részben csak az ősmagyar korban játszódott le. Mivel feltétlenül kellett legyen egy időszak, amikor a szóbelsei **-t-* már zöngésült, egyszerre két különböző eredetű **-d-* hangnak kellett lennie az ősmagyar nyelvben. Az a tény, hogy mégis csak a **-t-*-ből származó alakult *-z-*-vé, többféle képen magyarázható. Ez esetben azt az egyszerű magyarázatot választottam, hogy az **-nt-*, **-mt-* hangcsoport előbb **-dd-*-vé alakult, majd csak nagyon későn, az egyszerű **-d-* hang réshangúsodása után vált maga is *-d-*-vé.

Ami pedig a *ház* szó magánhangzóját illeti, a finnugor kori **-o-* előbb nyílt **-ø-* vá alakult. Nyelvjárási szinten ma is létezik a *hōz* változat, amely minden

bizonytalán az eredetibb lehet, és előbb nyelvjárási szinten alakult belőle a köznyelvi *ház* alak. A szóbeli és a véghangzó pedig az ősmagyar korban is az *a* és az *u* között állhatott. A véghangzók az ómagyar korban lerövidülhettek, majd ez a mai nyelvben nyelvjárási szinten egyszerű *swa* szerű hanggá (ə) csökevényesedett, csak sajnos ezt nem szokták rögzíteni még a tájnyelvek kutatói sem.

A *ház* szó történetének nagyon fontos tanúi a germán nyelvek, ugyanis a német *Haus*, angol *house*, sőt az olasz *casa* és társai, több mint valószínű, hogy magyar eredetűek. Ez arra utal, hogy az ősmagyar-ómagyar átmeneti időszak már a Kárpát-medencéhez és környékéhez köthető földrajzilag. Az ófelnémet *hūs* alak az ősmagyar-ómagyar átmeneti kori **hōzō* átvétele.

A *had* szó mássalhangzóinak kérdését a fentiekben már tisztáztam. Ami a szóbeli magánhangzót illeti, nem lehetünk biztosak abban, hogy mikor alakult a finnugor **-u-* mai magyar *-a-*vá, de a kettő közti átmenet valószínűleg ez esetben is **-o-* lehetett. Ugyanez érvényes a véghangzóra is.

Han xiong-nu hu-lu-zi shi-zhi-yin (Ucsiraltu 9.).

Az eleje az előzőhöz hasonlóan a *han xiong-nu* „kínai hun”.

hulu-zi (wang) < *xulutsiei* < *xalatsiei*; *hulujuzi* < *xuliuētkiōt'ia* < *xaliwātkiōts'ia*; *mulouji/wuleuchai* (wang) < *mīlāutsia* < *mīwalots'ia* „állam (pecsétfeliratokon a hun állam neve)”, illetve „országos wang” (Ucsiraltu 9., 63-68.)

Ucsiraltu szerint a mai mongol *ulus* „ország” szó előzménye. A homályos eredetű török-mongol szónak nem lehet tudni volt-e *h-* kezdetű előzménye amint azt Ucsiraltu feltételezi. Erre azonban valószínűleg nincs szükség, ugyanis a bizonytalan kínai *-h*, *-w* (*-m*) szókezdő ugyanúgy utalhat magánhangzóra, mint félhangzóra. A mongol, sőt a szó származása miatt a török egyeztetés is elfogadható.

Magyar olvasatban leginkább *állás*. Ennek a mai „pozíció” jelentés mellett a „valaki helye, az általa elfoglalt terület”, jelentésen keresztül „állam” jelentése is elképzelhető. Az *áll* ige finnugor előzménye **salk₃*, ebből az *-s* (< finnugor *-c'₃*) képzővel ősmagyar **hallaša*, **hallas'a* „állás”. Egyáltalán nem kizárt, hogy az ősmagyar szó folytatása a mongol *ulus* is. A szó elei *h* ugyanis a mongolban ugyanúgy elnémult, mint a magyarban. Az ősmongol *-a-* viszont a kínai nyelvfejlődéssel párhuzamosan *-u-*vá változott. Ez esetben viszont a szóvégi *-s* nem egy korábbi mongol többesjel fejleménye, amint azt Ucsiraltu feltételezi, se nem prototürk **-l'* fejleménye (Starostin).

shi-zi (Ucsiraltu 9.); *shizhu* < *çidiūk* < *çeidīūk*, *shizhu hou* < *çidiūkγau* < *çeidīūkγo*, *shi dao gao* < *çidaukau* < *çeidīūkəu*, *shi zhu dai* < *çidiūktiei* < *çeidāktie*, *shi zhu hou dai* < *çidiūkγautiei* < *çeidīūkγotie*, *shizhu jiu* < *çidiūkdzīəu* < *çeidīūkdzīəu* (Ucsiraltu 81-83.). *shī zhu* < *sjij drjwk* < **[ə]j* **[l]riwk*, vagy *shī dào* < *sjij dawX* < **[ə]j* **[kə.l]ʰu?* (Baxter-Sagart alapján).

Ucsiraltu szerint a *shizhu* alapszó a *danhu* (főkirály) cím mellett különböző ragokkal ellátva ismételten előfordul. A szó pontosan megfelel a mongol *sitü* „vallásos, hívő” szónak. A fenti pecséten lévő szöveggel kapcsolatban sajnos nem fejt ki részletesebben, később pedig, amikor a különböző ragozott alakokat egyezteteti a megfelelő mongol alakokkal (81. o.), nem adja meg a szövegösszefüggéseket.

A mongol *sitü*- „bíz, hisz” ige Starostin féle altaji egyeztetése nem elfogadható. Nem zárhatjuk ki viszont, hogy a magyar szív, uráli **siḍä(-m3)*, **süḍä(-m3)* szóval függ össze. Obrusánszki viszont a mongol *sitü*-t az ismeretlen eredetűnek tartott magyar *hit* szóval egyezteteti. A xiongnu szó Ucsiraltu szerint a magyar *ty*-hez hasonló hanggal kezdődik és ennek egyeztetése az *s*-el kérdéses, viszont a Baxter-Sagart szótár alapján **s'*- a kezdőhang, amivel már egyeztethető. A magyar *hit* alak esetleges ősmagyar **χ'itü* alakjával viszont már nem.

A szó végén lévő *-yin* ragról Ucsiraltu sajnos több adatot nem ad meg. A fenti pecsétnyomón lévő véset *Han xiong-nu hu-lu-zi shi-zhi-yin* mondatát tehát mongol alapon esetleg a következő képen fordíthatjuk: „Han (kínai) hun állam hiten (hitén?)”.

Magyar alapon is tovább spekulálhatunk. Az utolsó szó megfelelője esetleg a *szerén* „rendjén”, szó „rendszerén” értelemben? A középső mássalhangzó többféle átírása ugyanis inkább réshangra, mintsem zárhangra utal, az pedig az **-r-* átírása is lehet. Mivel azonban az eredeti jelentést nem ismerjük ki tudja hány nyelv alapján próbálkozhatnánk még, de egyik megfejtésre sem lenne garancia.

Függetlenül a xiongnu és mongol szavaktól a magyar *hű, hívő, hit* szavak tövét összekapcsolhatjuk az UEW-ben rekonstruált finn-volgai **kaja-* „látható, feltűnik” tövel, de még a szamojéd **ko-* „lát” tövel is. A magyar szóban az *-aj-* > *-i-* hangfejlődés, majd a magas hangrendbe való átcsapás szabályosnak tekinthető. Az így kialakult ősmagyar **χ'iä* eredeti „láthatóvá válik” > „látni kezd valamit” > „hisz” jelentésfejlődése a megvilágosodás vallásos fogalmának jegyében mehetett végbe. A **χ'iä* töből pedig *-tt* névszóképzővel keletkezett ősmagyar **χ'ittü* „hit” szó, melynek képzési módja megegyezik a többi *-sz-szel* bővülő igéből való névszóképzéssel, például *eszik – ét(el), iszik it(al)*.

Valószínűsíthető jelentésű közszavak

bi < *b'iar* „bőr”, a Luogubi személynév részeként „tigrisbőr” jelentéssel: (Csornai 150. o. 435. j.). (Megjegyzem a *Luogubi* személynévet archaikus kiejtése alapján akár *rókabőrnek* is olvashatjuk.)

Bőr szavunkat a TESz és az UEW egyaránt uráli eredetűnek tartja egy osztják és két szamojéd kétes értékű megfelelő alapján. A kört akár bővíthetnénk egy mandzsu megfelelővel (UEW), azonban az uráli eredetű szavakban amúgy is szabálytalan *b-* szókezdő miatt nyilván nem ősi örökségről van szó. Az uráli és altaji nyelvek hasonló szavainak elsődleges jelentése ugyan „bőr, kéreg” lehetett, de a „bőr” jelentést esetleg nosztratikus szinten ide kapcsolható szavakban a magyaron kívül csak a dravida és afroázsiai nyelvekben találjuk meg.

küh-kieh „alacsony” Egy xiongnu nemzetség ragadványneve (Shiratori 10.). *qū zī* < *khjut tsiX* < **Nə-[kʰ]ut/[kʰ]út tsəʔ/[ts]əʔ* (Baxter-Sagart). Shiratori az ujur *kulkiči* „szolga” (szó szerint „legényember”) alapján a török *kiši* „ember” szóval hozza kapcsolatba.

Ennél jóval életszerűbb a magyar *kicsi(ny)*, *kis*, török *kiči* szavakkal való kapcsolat. A magyar szavakat is török eredetűnek tartják, azonban tulajdonképpen egy bizonytalan eredetű török-mongol-magyar izoglosszával állunk szemben, amely nem kizárt, hogy késői gyermeknyelvi, vagy hangfestő szó. Ezt látszik igazolni a magyarban meglévő rendkívül változatos hangalak. *Kis*, *küs*, *kés*, *kücsüny*, *kicsiny*, *kücsiny*, sőt akár *kicsény*, *kecsény* alak is. Nem kizárt, hogy a magyar szavak a *keskeny*, *keshedt* (finnugor **känčz* „vékony, keskeny”, ugor **känc'z* **käc'z* „sovány, fogy”) szavak rokonságába tartoznak, ez esetben a török és mongol szavak magyar eredetűek lehetnek.

A xiongnu szó hangalakja leginkább **küči* lehetett.

hou < **hou/g'u* „fiú, fia” (Csornai), ***hóu*** < *huw* < **[g]ʰ(g)o* (Baxter-Sagart). Xiongnu nevek összetevőjeként „valakinek a fia” jelentéssel gyakori. Csornai Katalin a régi mongol *huu* „fiú” szóval azonosítja.

Az írott mongol *köü*, *köbekün*, *keükün* „gyermek, fiú” szavak a mongol nyelv ősi altaji örökségébe tartoznak. A proto-mongol **köw* (< * proto-altaji *küni*) hangalakja elég pontos megfelelője a xiongnu szónak, tehát az egyeztetésnek nincs akadálya.

Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a magyar *hím* és *here* szavak töve őrződött meg a xiongnu szóban. Ennek finnugor alakja **koje* „ember, férfi”. Eredeti rag nélküli alakja a legközelebbi nyelvrokonainknál, a voguloknál *χoj*, *kuj*, *χuj* formában „emberke” jelentéssel maradt fenn. Az esetleges ősmagyar alak **χoj*, **χojə* lehetett „emberke, fiú, fí” jelentéssel. Még az sem kizárt, hogy a mongol *köü* ennek az átvétele.

A hangalak alapján a hun szó is inkább a mongol előzménye, mintsem a bizonytalan ősmagyaré. Jenyiszeji és iráni megfelelőjét nem ismerem.

Méltóságnevek

Shen-yü (Shiratori) „a legfőbb xiongnu méltóság”; *tan-ü*, *šan-ü* < *tân-jüu*, *źiän-jüu* (Bailey, 32.o.); *danhü* < *tân/tân giwo/jüu* (Csornai 363.o.); *chán yú* < *dzyen hju* < **dar h^wa* (*G^w(r)a*) (Baxter-Sagart).

Shiratori szerinti jelentése „nagy és széles”. Pulleyblank a török *tarqan*, *tarxan* méltoságnévvel és a mongol *daruga* „komisszár, tisztelt öreg” szóval hozza kapcsolatba, és a *tarqan*, *tarxan*-nak még türk kor előtti, *-n* végződés nélküli alakjának tartja. Ez őrződött meg a görög betűs *TAPKA*, *TAPAKA* heftalita feliratokban is. Csornai ezen kívül a magyar *tárkány* méltoságnévben és a *tarján* törzsnévben is ezek folytatását látja. Nagyon valószínű, hogy Pulleyblank és Csornai egyaránt jó úton jár.

Bailey az indoeurópai *tolk^u* „beszél, név” óind *tarku-* „megfontolt, logikus” és oszét *tärxon* „bíráskodás. tanácsadás” származékaival hozza kapcsolatba. Az óind kapcsolat Mayrhofer (I. 484-485) alapján téves, az oszét szó pedig nem kizárt, hogy a török méltoságnév átvétele.

További lehetőség talán a magyar *tar*, *tarja*, *tarkó*, *tarka* családjával, illetve a velük rokon altaji szavakkal való egyeztetés lenne, melyeket a **dhar-ghieg** „tarka” lószínnév ürügyén fentebb részletesebben körülírtam. A méltoságnév irányába az egyeztetés alapja a „kopasz” > „fej” > „főnök” jelentésfejlődés, amelyhez hasonlóra több példa is van: például orosz *gólyj* „kopasz”, *gólova* „fej, főnök, előljáró”. Hasonló jelentésfejlődés van az oszmán *kel* „kopasz”, *kelle* „fej” esetében is.

A „fej” jelentést az altaji nyelvek közül a mongol őrizte talán legjobban meg: proto-mongol **taraki/*tariki* „agy, ész, fej”. A xiongnu szó hangalakja feltehetően **tarya*, vagy **tarka* lehetett, minden esetre nagyon közel áll az ősmagyar és mongol alakokhoz. Eredeti jelentése nem kizárt, hogy „borotvált fejű, a tarkón meghagyott hajtinccsel” lehetett, ebből alakulhatott ki a „fej”, majd a „fejedelem” jelentés.

T'u-shi „bölc” (Shiratori 6.); *tuqi* < *dugi* < *dagĕi* (Ucsiraltu 18.); *tuqi* < *d'o/d'uo-g'ier/g'ji* (Csornai 364.o.). Baxter-Sagart alapján: *tú qí* < *du gij* < **[d]ʰa [g]ij*. Másik korai változata *daiqi* < *dbígi* < *dägĕi* (Ucsiraltu); *dài/gě qí* < *dojX/kop gij* < *lʰəʔ/kʰop [g]rij* (Baxter-Sagart alapján). Későbbi változata a szónak: *chiqin* < *tiəkgĕn* < *tĕkgĕn* (Ucsiraltu); *chì qín* < *trkik gj+n* < **(m-)rək [g]ər* (Baxter-Sagart alapján).

A hangalak rekonstrukciója tehát ez esetben sem egyértelmű rangot jelző szóként a „baloldali bölc király”, „jobboldali bölc király” kifejezésekben jelenik meg következetesen. De Groot az oszmán *doğru* „igaz, igazság, egyenesen” szó rokonságába sorolja, Shiratori pedig végső soron a magyar *tűzzel*, Ucsiraltu pedig a mongol *seče-(n)* „bölc” szóval.

De Groot egyeztetése hangtanilag csak annyiban kifogásolható, hogy a török szavaknak nincs *-n* végződésű változata. Ucsiraltu gyengéje viszont az, hogy a mongol *seče-n* „bölc” szót egy hunkori **tekken* alakból vezeti le, ami a szó etimológiája alapján nem valószínű. Altaji előzménye ugyanis Sztarosztyn

szerint **sāč'i* lehetett, és ennek további rokonsága a japán *sita* „szív, ész” alapján valószínűleg a finnugor *šidä(-m3)*, magyar szív. Áthidaló megoldás lehet, hogy a korábbi változatok hangalakjának bizonytalansága miatt azokkal esetleg egyeztethető a mongol *seče-(n)*.

A későbbi változat hangalakját bizonyítja a török nyelvekben feltűnő *tegin* „magas méltóság, herceg”, melynek jelentése pontosan megfelel a hun szóénak, ugyanis a hun öröklődési rend szerint a „baloldali bölcs király” örökölte a danhu trónját.

A fenti egyeztetéseknél talán megfelelőbb lenne a magyar *tekint, tekintélyes* szavakkal való egyeztetés. A magyar szónak csak az osztják nyelvjárásokban van megfelelője, ennek alapján rekonstruálnak egy ugor **täkk3-* „néz, szemlél” alapszót (TESz, UEW). Ez tehát elég homályos eredetű, de az ősmagyar nyelvben már bizonyára meg volt. A magyar *tekint -n*, és *-t*-je mozzanatos igeképző. A korai hun szavakban mindkettő hiányzik. A korai alak lehet, hogy maga a szótő, a korabeli igenévszó jelleg alapján, de a rekonstruálható alak leginkább **täkej*, **täkeχ'*, melyben az alapszó utáni **-ej*, *-eχ'* rag a mai *tekint -i*-jének előzménye lehet. Ez valószínűleg a mai *-ó*, *-ő* (finnugor **-k*) képző megfelelője. A xiongnu **täkej*, **täkeχ'* alapjelentése tehát „látó” lehetett, ebből alakult ki a „bölcs, tekintélyes” jelentés. Egyúttal ez a jelentésváltozás ad magyarázatot a mai *tekintély, tekintélyes* szavak jelentésére és hangalakjának fejlődésére. A későbbi xiongnu **täkin* szóban pedig már jelentkezik az *-n* képző, amely úgymond denominális névszóképző lehetett. A mai *tekint* igei jellege csak a *-t* képző hatására alakult ki.

Rizhu < *ńiět/ńziět-d'jök/djüuk* „nagy hadvezér” (Csornai 365.o.); *rižhú* < *nyit -druwk* < **C.nik-[l]rwk* (Baxter-Sagart alapján); *yizhizi* < *ier/i - d'jět/d'jět - tsjār/tsię* (Csornai 365.o.); *yiezhē* < *jæg/i - jät/jæt - tjā/tsja* (Csornai 365. o.) *yiyèzhě* < *'iH - 'jot - tsyae* < *ʔ(r)ək-s - qat - tAʔ* (Baxter-Sagart alapján).

Nagyon közeli hangalakja van egy wuszun méltóságnévnek is: **cenqu** < *ngjəm/ts'jəm/dz'jəm-ts'ju* (Csornai 199. o. 687. j.; 200. o. 691.j.)

Nem ismerek egyeztetési kísérletet egyetlen nyelv alapján sem. Az eredeti hangzás bizonytalan volta ellenére a xiongnu méltóságnév kínai nyelvű „nagy” jelzője miatt érdemes megvizsgálni, hogy nincsen-e kapcsolatban a magyar *nagy* melléknévvel? Más irányból megközelítve nem-e az ómagyar *Gyeücsa, Gyejsa*, felújított formájában *Géza* személynév, illetve például a *Décse* helynév xiongnu előzményéről van-e szó, még méltóságnév formájában?

A *Géza* név etimológiája homályos, általában török eredetűnek tartják. Németh Gyula egy török *jig, d'ziγ* szóval egyezteti, ami a melléknevek közép és felsőfokát jelzi, tehát lényegében a magyar *leg*-hez hasonló jelentésű, nem kizárt, hogy abból is származik. Mongol megfelelője a *degere* „fent, fölött, legjobb”. Czeglédi Károly viszont a *jabgu* török méltóságnév magas hangrendű változatát látja benne magyar *-csa, -sa* kicsinyítő képzővel (Czeglédi).

A xiongnu méltóságnév jelentéséből kiindulva a xiongnu, a wuszun és a honfoglalás-kori magyar méltóságnévnek egyaránt akár a magyar *nagy* is lehet a mai megfelelője, vagyis ez esetben ugyanaz a szó más jelekkel átírva, mint a *nianju* „nehéz szekérbe fogott ló”. *Nagy* szavunkat egy bizonytalan finnugor **nrñčz* alakra vezetik vissza. Ez tulajdonképpen azonos a biztosabb finnugor **ñončz*, **ñočz* „nyújt, nyúlik” tövel, amely minden bizonnyal már egy képzett alak. A proto-türk **jAsa-* „lapos, széles” (Starostin) nagy valószínűséggel ennek átvétele. Mindezeknek a visszakövetkeztethető előzménye a finnugor **nrjz*, **ñrjz* „nyúlik, nyújt” lehetett. A magyar nagy eredeti hangalakját őrzi a jukagír *ñanče* „nagy”, ami nem véletlen, mert a Bajkál-tó vidékéről a sarkvidékre vándorolt jukagírok nagyon sok ősmagyar szót megőriztek.

A xiongnu hangalak tehát valószínűleg **ñančə* lehetett, jelentése pedig „nagy”. Hasonló funkcióban a mai napig megőriztük az *őnagysága*, *nagyságos-*, *hadnagy* kifejezésekben. Személynévként *Gyeücsa*, *Gyejsa* formában viszont valószínűleg török közvetítéssel került vissza a magyarokhoz.

Ezek szerint sem kizárt tehát, hogy a xiongnu és a wuszun államalakulatok egyik etnikuma, valószínűleg éppen az, amelyik a vezető réteget adta ősmagyar nyelven beszélt. Erre utal a *xiongnu-hun* népnév feltételezhető etimonja ugyanúgy, mint a wuszunok vonatkozásában a következő méltóságnév is.

hi-xou < *xjəp-γəu* „jabgu” (Bailey); *xihou* < *χjəp-g'u/γəm* (Csornai 280. o. 970.j.); *xí hóu* < *xip huw* < **q^h(r)[ə]p [g]^ʕ(r)o* (Baxter-Sagart alapján).

A *jabgu* nem eredeti xiongnu méltóságnév, hanem az általuk legyőzött wuszunok fő méltósága. Később több népnél, így a kusánoknál, majd a türköknél is feltűnik.

Nagyon valószínű, hogy rokon a magyar *jobbágy* szóval. A *jobbágy* ősmagyar jelentése még „valakik közül a legjobb, főúr” volt. A TESz szerint a *jó -gy* kicsinyítő képzős alakja. Tegyük hozzá, pontosabban *-d, -gy* kicsinyítőképzős alakja. A *jobbágy* szó hosszú *-á-*ja vajon arra utal, hogy a *-gy* kicsinyítő képző előtt még volt egy toldalék? Vajon ezt a toldalékot őrzi a *jabgu*, ősmagyar **jəbyu* alak? Ettől függetlenül az ősmagyar a xiongnu alakkal tökéletesen megegyezik, egyetlen hangtani kérdés az első magánhangzó hangértékének bizonytalansága. Az archaikus kínai *ə* valószínűleg *ǎ* hangot helyettesít, amely ezek szerint már a késői ősmagyar korban is megvolt, minden bizonnyal a szamojéd nyelvekkel való érintkezés eredményeként.

A *jó* ugor alapja **jam₃*, vagy **jom₃*, ebből az ősmagyarban a középfok jelével és *-g* kicsinyítő képzővel **jawb(a)gu*, vagy **jobb(a)gu*. A mai *jobbágy* szó pedig vagy ennek további *-d* képzős alakja és a *-g* vokalizálódása révén jött létre a **jobbád* > *jobbágy* alak egy **jobbad* helyett, vagy az ősmagyar szó kicsinyítő képző nélküli alakjából lett, egyszerűen az *-a-* meghosszabbodásával.

yuli < *kuk/gjuk/jwok* – *luâ/liei* „xiongnu méltóságnév” (Csornai 365. o.). A Baxter-Sagart szótárban csak az eső jel van meg: *jué* < *gjak* < **[g]ak*

Csornai szerint a xiongnuknál ugyanúgy a második méltóság, mint a magyaroknál a *gyula*, melynek a megfelelője. Mivel azonban a pontos hangalakot nagyon nehéz megállapítani, az egyeztetés bizonytalan.

A magyar *gyula* méltóságnév, illetve *Gyula* személynévnek más, hunkor utáni népeknél csak törzsnévként van megfelelője: bolgár *doulo* nemzetségnév, besenyő *Yula*, baskír *Yulaman* törzsnevek, és az állítólag szláv, valójában inkább jász, vagy bolgár *duláb* törzsnév. Ezeknek egy török *yula* „fáklya” szóból való levezetését a TESz nem tartja kizártnak, pedig valljuk be ez nagyon valószínűtlennek tűni, főleg ha számításba vesszük a méltóságnév magyar nyelvjárásokban továbbélő változatát a *dulló*. A *dulló* dunántúli és székelyföldi szóként „adószedő, végrehajtó, szolgabíró (a székelyeknél)” jelentésben maradt fenn. Ma már az udvarhelyi székelyeknél inkább csak *dullószék* összetételben „a családfő karosszéke, famíliaszék” értelemben használatos.

A *dulló* viszont a *dül* „pusztít, fosztogat, végrehajt” -ó képzős változata a TESz szerint. Itt elakadunk. A *dül* további összefüggései talán a szintén homályos eredetű *tilt*, *titok* szavak irányában sejtik, de ilyen alapon akár a *tolvajra* is gyanakodhatunk. Feltételesen ugyan, de ez utóbbi szavakat visszavezeti egy ugor kori töre, amely az ős-iráni **tāyā* „titkos, lopás, tolvaj” szóra.

Véleményem szerint a tolvaj szó sokkal valószínűbb, hogy a vogul nyelvből való kölcsönzés. Az ősvogul **tulmak* „tolvaj” > ősmagyar **tulmaχ* > **tulwaχ* > *tolvaj* hangfejlődés szabályosnak mondható, de az sem zárható ki, hogy proto-szamojéd **tālājê* „tolvaj” átvétele a magyar szó. A vogul és szamojéd előzménye egyaránt az uráli **sala* „elrejt, eltitkol, lop”.

Azt hiszem nyilvánvaló, hogy a *gyula* és a *dül*, *dülő* szavak eddigi etimológizálási kísérletei mind zsákutcába futottak. A „fáklya” jelentésű szóval való próbálkozás nyilván légből kapott ötlet, pedig figyelemmel a *gyula* és *dulló* nyilvánvaló összefüggésére, nagyon jó altaji megoldás kínálkozik a török *jul-*, mongol *doli-* „kereskedik, válságdíjat fizet” szavak alapján. A *t* > *d* zöngésülés legnagyobb valószínűséggel a mongolban, de akár a magyarban is végbemehetett. A török *j* a mongol *d* szabályos megfelelője, a magyar *gy* viszont a török *j-* megfelelője.

További megfelelő lehet a *dulló* jelentésköre alapján a török-mongol *tala-* „rabol, fosztogat” szó is. Ennek hangalakja viszont inkább szamojéd eredetre utal, de a vogul eredet sem zárható ki. A *t-* kezdet alapján nem zárható ki, hogy ez egy későbbi külön átvétel. A xiongnu méltóságnév végződése nem egészen világos, viszont a *gyula -a* végződése tartozhat az eredeti szamojéd, vagy vogul tőhöz, de lehet magyar melléknévi igenév képzős alak, ugyanúgy mint a *dülő -ó*-ja.

A magyar *gyula* eredeti jelentése valószínűleg „adószedő” és, ha a xiongnu méltóságnév valóban ennek megfelelője, akkor jelentésük is azonos lehetett.

fu-li < **bju-?* „helynév(?) méltóságnév(?)” (Csornai 137. o. 378. j.); *fú lì* < *bju ljeH* < **[b](r)o raj-s* (Baxter-Sagart alapján).

Csornai átveszi Boodberg véleményét, miszerint a török *büri* „farkas” szó átírata. Azonban még az sem biztos, hogy helynév mellett tényleg méltóságnév is? Hogyha igen, akár a báró átírata is lehet. Az ófrancia *baron*, ófelnémet *baro* stb. gyakorlatilag ismeretlen eredetű, akár a hun nyelvből is származhat. Azt sem zárhatjuk ki, hogy a magyar *bíró* szóhasadásos párja, ez esetben tovább elemezhetjük a *bír* igeig, ami azonban ismeretlen eredetű.

gou lin (wang) < *kūliēm* < *kīwolīam* „valamilyen katonai egységfajta parancsnoka”; **gao lin (wang)** < *kauliēm* < *kəuliām*; **gaolan** < *kaolan* < *kəulan* (Ucsiraltu 57-63.).

A zárójelbe tett *wang* „király” – tulajdonképp inkább parancsnok – kínai szó. Ucsiraltu fordítója Obrusánszky Borbála a *wangot* a magyar *bán* szóval egyezteteti és fordítja. Hogyha a *bán* tényleg a *wang* származéka, akkor valószínű, hogy *avar* közvetítéssel került hozzánk.

Ucsiraltu szerint a *goulin* stb. hunkori kiejtése körülbelül **kálin*, de a szókezdő lehet akár *g-* is, ráadásul az *-n* ~ *-m* ingadozás mellett a záróhang akár *-ŋ* is lehet. A *gaolin* változat megegyezik egy hegység nevével, így a többi alakkal együtt általában helynévként értelmezték. Ucsiraltu szerint azonban a jobb illetve bal szárny központját jelenti, és a mongol *gol* „közép” birtokos raggal ellátott *gol-un* alakja. Ucsiraltu végső soron a szárnyak központi udvarával is kapcsolatba hozza. Kissé ellentmondásos viszont, hogy a két szárnynak ezen kívül van itt székelő parancsnoka is. A *gaolin wang* tehát nála alacsonyabb rangú. Valószínűbbnek tűnik tehát, hogy valamilyen had nemnek, katonai egységnek a neve rejtőzik a *xiongnu* szóban.

A magyar nyelv irányából a *hárít*, *hárul*, *háramlik* ige és a *harc* mára már elhomályosult alakja lehet. A TESz a *háramlik* szócsaládját végső soron a horzsol (finnugor **kor3*, **korwa-*) hangutánzó szócsaláddal hozza kapcsolatba a *harc*-cal együtt. Katonai műszóként mára már csak a *hárít* maradt fenn, ami főnévként egy „utóvéd” jelentésű egység nevére utalhat. A szó rendkívül széles jelentéstartományára alapján azonban egy ősmagyar **k^haram*, **k^haran*, **k^haran*, vagy **χaram*, **χaran*, **χaran* szerű alak ugyanúgy jelenthetett támadó egységet is. Ilyen értelemben valószínű, hogy a *roham* szó szoríthatta ki. A kikövetkeztethető alapjelentésből leginkább egy nagyon dinamikus, sokféle szerepet felvállaló könnyűlovas hadtestről, illetve annak parancsnokáról lehet szó.

yujian < *īukken* < *əukkīan*; **aojian** < *aukkīen* < *əukkīan* „A *decse*, *rizhu*, *gudou hou* méltóságnevek előtt használt szó”. Ucsiraltu szerint a mongol *ežen* „úr” szó megfelelője és előzménye. Sztarostyin szerint viszont az *ežen* -*ž*- hangjának nem *-k-* az előzménye. A feltételezhető *xiongnu* szórend alapján sem valószínű, hogy az „úr” szót a rangjelző elé tették volna.

Sokkal valószínűbb, hogy valamilyen jelző lehetett. A magyar nyelvből kiindulva leginkább a „nagyon” jelentéssel is bíró *igen* ősmagyar előzménye

jöhet számításba. Az *igen* szó rokonítására tett eddigi kísérletek sikertelennek tekinthetők, ettől függetlenül nem zárható ki, hogy ősmagyar előzménye **(j)ük(k)en*, **(j)üg(g)en* lett volna, a maihoz hasonló jelentéskörrel, netán még csak „nagyon” jelentéssel.

Irodalom:

Abaev, V. I. 1965: K alano-vengeszkim lekszicseszkim szvjazjam. Europa et Hungaria – Congressus Ethnograficus in Hungaria, Budapest, 16-20. X. 1963, Akadémiai Kiadó, 517-537

Atwood, Ch. P. 2012: Huns and Xiōngnú: New Thoughts on an Old Problem. In: Honor of Donald Ostrowski. Boeck, B. J. – Martin, R. E. – Rowland, M. (Edit.), Bloomington, Slavica Publishers. pp. 27-52.

https://slavica.indiana.edu/bookListings/history/Dubitando_Studies_in_History_and_Culture

Atwood, Ch. P. 2015: The Qai, the Khongai, and the Names of the Xiōngnú. International Journal of Eurasian Studies, 2, 35-63.

https://www.academia.edu/18160947/The_Qai_the_Khongai_and_the_Names_of_the_Xi%C5%8Dngn%C3%BA

Bailey, H. W. 1985: Indo-Schythian Studies: being Khotanese Texts. Cambridge University Press, 25-48.

Baxter, H. W. 1992: A Handbook of Old Chinese Phonology. Mouton de Gruyter, Berlin

Baxter, H. W. – Sagart, L. 2014: Old Chinese reconstruction, version 1.1 (20 September)

<http://ocbaxtersagart.lsa.umich.edu/BaxterSagartOCbyMandarinMC2014-09-20.pdf>

Collinder, B. 1977: Pro hypothesi uralo-altaica. Suomalais-Ugrilaisen Seuren Toimituksia, 158, 67-73

Csornai K. (fordítása): Négy égtájon barbár csillag ragyog Az ázsiai hunok a kínai forrásokban I. kötet, László Gyula Történelmi és Kulturális Egyesület, Budapest, 2007.

https://www.academia.edu/2118294/N%C3%A9gy_%C3%A9gt%C3%A1jon_barb%C3%A1r_csillag_ragyog

Czeglédi Károly: Géza nevünk eredete. Magyar Nyelv, 52, 1956, 325-333.

Daniel, Constantin: Pe urmele vechilor civilizații, Editura Sport-Turizm București, 1987.

Doerfer, G. 1985: Mongolo-Tungusica, Tungusica 3. Wiesbaden, Otto Harrassowitz

Dybo, Anna Vladimirova: Early Contacts of Turks and Problems of Proto-turkic Reconstruction. Tatarica: language, 2014, 7-17.
<https://kpfu.ru/portal/docs/F230999094/01.pdf>

Gabain, A.-M. 1949: Animal traits in the army commander. Journal of Turkish Studies, 1, 95-112.

Gabain, A.-M. 1950: Louis Bazin: Un text proto-turc du IVe siècle: le distique hiong-nou „Tsin-Chou” (Besprechung). Der Islam, 29, 244-246

Honti L. 1999: Ugor alapnyelv: Téves, vagy reális hipotézis? Budapesti Uráli Műhely I. Ugor Műhely, 19-41.

Honti László 2007: A birtoklás kifejezésének az eszközei az uráli nyelvekben szinkrón és diakrón szempontból. Nyelvtudományi Közlemények 104.

Janhunen, J. 1977: Samojedischer Wortschatz, gemeinsamojedische etymologien, Helsinki.

Janhunen, J. 2014: A legkeletibb uráliak.
http://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Janhunen_szekfoglalo_20140317.pdf

Karlgren, Bernhard 1940: Grammata Serica. Script and Phonetics in Chinese and Shino-Japanese. Repr. The Bulletin of Museum of Far Eastern Antiquities, Vol. 12. Stockholm.

Kulonen, U.-M. 1999: Object marcin gin the Ugric languages. Uráli Műhely I. Ugor Műhely, 63-71.

Nostratic etymology
<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\nostr\nostret&first=1>

Mayrhofer, Manfred 1956-1980: Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Carl Winter, Heidelberg

Mongolian etymology

<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?basename=%5Cdata%5Calt%5Cmonget>

Német Gy. 1940: A hunok nyelve. In: Németh Gy. (szerk.) Attila és hunjai, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 217-226

Pulleyblank, E. G.: The Consonantal System of old Chinese Part II
Altindischen, Heidelberg 1956.

Pritsak, O. 1982: The Hunnic Language of the Attila Clan. Harvard Ukrainian Studies 6, 4, 428-476

https://projects.iq.harvard.edu/files/huri/files/vvi_n4_dec1982.pdf

Rédei K. 1997: A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között. In: Kovács L. – Veszprémi L. (szerk.) Honfoglalás és nyelvészet Balassi Kiadó Budapest, 25-42.

Shiratori, Karakichi: Die Sprache des Hiung-nu-Stämme, Tokio, Kokubunsha, 1900.

Starostin, S. A. 1982: Praenisejszkaja rekonsztrukcija i vnesnie szvjazi enisejszkij jazykov. In: (szerk.) E. A. Alekseenko, I. I. Gokhman, V. Vs. Ivanov, V. N. Toporov: Studia Ketika Leningrad, Nauka, 144-254

Starostin, S. A. – Dybo, A.V. – Mudrak, O. A.: An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Handbook of aorientalistic 2003.

http://www.bulgari-istoria-2010.com/Rechnici/etymological_dictionary_of_altaic_languages.pdf

Taskin 1990

http://s155239215.onlinehome.us/turkic/10_History/Taskin/TaskinHunsJie1990En.htm

TESz: Benkő Lóránd (szerk.) A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967-1976

Turkic etymology

<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\alt\turcet&first=1>

UEW. (Rédei Károly (szerk.) Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988-1991

Ucsiraltu: A hun nyelv szavai, Napkút, Budapest, 2008.

Vovin, Alexander 2000: Did the Xiongnu speak a Yeniseian language? Central Asiatic Journal, 44, 1, 87-104.

Vasmer, Max: Russisches Etymologisches Wörterbuch.1953-1958 Carl Winter Heidelberg